

व्यापार संबंधी व्याख्यानं.

रा० व० माधवराव गोविंद रानडे फर्स्ट क्लास

फर्स्ट ग्रेड स० जज.

याणीं.

पुणे व्यापारोत्तेजक मंडळीपुढे दिलीं.

तीं,

लोककल्याणेच्छु वर्तमानपत्रावरून पुनः

तपासून शुद्ध करून,

रा० रा० विनायक बाळकृष्ण दामले, म्यानेजर.

लोककल्याणेच्छु याणीं सर्वांच्या उपयोगाकरितां सर्व एकत्र

करून सांचे हें लहानसे पुस्तक छापून तयार केले आहे.

किंमत ४ आणे टपाल व. बंगीं खर्च ० १२

हे पुस्तक पुणे येथे "विठ्ठल सखाराम आमिहोत्री" यांचे
छापखान्यांत छापिले. माहे आगष्ट. १८७३. ईसवी.

प्रस्तावना.

तारीख ८ दिसेंबर सन १८७२ इसवी रोजी फडतरे यांचे वाड्यांत हिंदुस्थानांतील द्रव्यसंपत्ती कमी झाली ती वाढविण्याविशीं व हिंदुस्थानांत कलाकौशल्य ज्यास्ती वाढविण्याचे कामी लोकांस उत्तेजन मिळण्याकरितां कोणते उपाय करावे या विषयावर रा० रा० गणेश वासुदेव जोशी यांणीं पुणे व्यापार कंपनीच्या सभेंत त्या कंपनीस जो रपोट केला त्यापैकीं राव बाहादूर माधवराव गोविंद रानडे याणीं:—

१. मित व्यय व्हावा आणि तो असा व्हावा कीं, जो आपला खर्च आहे त्यापैकीं निदान एक तृतीयांश बचून आपले संग्रहास पडेल.

२. कला कौशल्य व कारखानें वाढविणेंविषयीं लोकांस उत्तेजन येण्याकरितां मितव्ययापासून संग्रह होईल तो आपले देशांत तयार झालेले अगर उत्पन्न झालेले जिनसांचा खप हल्लीं होत आहे त्यापेक्षां आपल्या संसाराच्या कामीं ज्यास्ती होण्याकडे लागावा.

या दोन विषयांवर दोन व्याख्यानें दिलीं त्या दोन व्याख्यानांचा सारांश या पुस्तकांत घेतला आहे.

सदहू दोन्ही व्याख्यानें लोककल्याणेंच्यु वरतमान पत्रांत छापिलेलीं आहेत परंतु तीं वेगळ्या वेगळ्या पत्रांतून थोडथोडीं असल्यामुळें वाचणारांस एकदम सर्व व्याख्यान पहाण्यास व पूर्वापर संबंध जुळण्यास अडचण पडते, तीं अडचण पडूनये व हा अत्यंत उपयुक्त विषय निरंतर साद्यंत सर्वांच्या डोळ्यांपुढें रहावा या हेतूनें तीं सर्व व्याख्यानें पुनः रा० ब० माधवराव गोविंद रानडे यांकडून तपासून घेऊन आम्हीं त्यांचें हें लहानसें पुस्तक करून सर्व स्वदेशाभिमानी लोकांस नजर केलें आहे.

विनायक बालकृष्ण दामले.

म्पा. लो.

राव बहादूर माधवराव गोविंद रानडे यांची व्याख्याने.

आज ही सभा ज्या संबंधाने भरली आहे, व ज्या गोष्टींचा विचार आमचे मित्र रा० रा० गणेश वासुदेव जोशी यांनी आपले रपोटांत कर. प्याविषयी सूचना केली, त्यांपैकी मजला फक्त दोन विषयांवर चार शब्द बो. लावे अशी सूचना आहे, त्या विषयांचे स्वरूप नीट ध्यानांत येण्यास (१) राजकीय व (२) व्यापार संबंधाने या देशांतील संपत्तीची कशी काय व्यवस्था आहे तिची प्रथम थोडी समजूत करून घेतली पाहिजे. त्याशिवाय या गोष्टींचा विचार लोकांचे मनांत येणार नाही, सबब त्याजबद्दल मी प्रथम थोडी हकीकत कळवीत आहे.

(१) राजकीय संबंधाने संपत्तीची स्थिती.

हिंदुस्थानांतील लोक हल्लीं जे कांहीं उद्योग करीत आहेत त्या उद्योगाने जितकी द्रव्यसंपत्ति हिंदुस्थानांत वाढावी असे वाटते त्या मानाने वाढत नाही. या संबंधाने लोकांची अशी ओरड आहे कीं, आपण करावयाची तितकी मेहनत करीत असतां व उद्योग करीत असतां असे कां व्हावे ? असे बोलून नेहमी लोक कुरकुर करतात, परंतु त्यांस त्याची कारणे काय हे समजत नाही. जसे एखाद्या रोग्यास धातुक्षयाचा विकार झाला लक्षणजे बाह्य दर्शनी प्रकृतीत विपरीत प्रकार दिसत नाही, तथापि दिवसे दिवस शक्तीचा न्हास होतो, व आपणास काय होते हे ज्याचे त्यास कळत नाही, तद्वत् या देशाच्या संपत्तीची दशा झाली आहे. त्यास अशी दशा आपल्या देशास प्राप्त झाली आहे त्याची कारणे मुख्य दोन आहेत. परदेशस्थ लोक हिंदुस्थानांत राज्य करणारे आहेत हे एक, आणि हिंदुस्थानांत कलाकौशल्य व कारखाने पाहिजेत तितके वाढविण्याजोगे आपल्यापाशीं साधन नाही, हे दुसरे कारण होय.

परदेशस्थ राज्यकर्ते हिंदुस्थानांत असले कारणाने जी देशातील संपत्तीची व्यवस्था होत आहे त्या विषयी विचार पाहाता, हिंदुस्थानांत पुढे इंग्रज सरकारचे ताब्यांत जो मुख्य आहे त्यांचे क्षेत्र ९ लक्ष चौ-रस मैल आहे. त्यांत सुमारे १५ कोटींहून थोडी ज्यास्त प्रजा राह-ते. तिजपासून इंग्रज सरकारास दर साल ५० कोट रुपये वसूल-येतो. त्यांपैकी लोकांवर कर व धारे आहेत त्यांचे उत्पन्न पंचचा-ळीस कोटींहून जास्ती आहे. बाकी सुमारे सहा कोट रुपये चिनी लोकांकडून अफूचे व्यापाराचे संबंधाने सरकारास ऐन नफ्याचे येतात, लहणून ते रुपये आपले देशास मिळतात असे सटलें पाहिजे. हे कराचे ओझे वरील प्रजेवर सारिलें वाटलें असता दर माणशी दर साल ३ रुपये बसतात. आतां पंधरा कोटी प्रजे पैकी एक तृतीयां-श बायका व एक तृतीयांश मुलें आहेत ती वजा केली असता काम धंदा करणारी ५ कोट मनुष्ये राहतात, त्यांवर ४५ कोट सारखे वांट-ले तर दरसाल दर माणशी ९ रुपये प्रमाणें बसतात.

हिंदुस्थानांत जे नेटिव पांडालिक राजे रजवाडे व संस्थानी वगैरे आहेत त्यांचे ताब्यांत जो मुख्य आहे त्यांचे क्षेत्र सुमारे ६ लक्ष चौरस मैल आहे. त्यांत पांच कोट प्रजा राहते. तिजपासून त्यांजला दरसाल २० कोट रुपये वसूल येतो. त्या लोक संख्येवर कर व धान्याचे रुपये सारखे वांटले असता दरसाल दर माणशी ४ रुपये प्रमाणें आकार बसतो. त्या लोक संख्येपैकी बायका मुलें मिळून दोन तृतीयांश कमी करून फक्त काम करणाऱ्या पुढप संख्येवर कराची रक्कम सारखी वांटली असतां दरसाल दर माणशी १२ रुपये कर बसतो.

वर लिहिलेले ठोकळ तपशिला वरून असे दिसते की, इंग्रज सरकारचे ताब्यांत राहणारे लोकांस दर मनुष्यास सरकार देणें रुपये ९ व आपले राजे व संस्थानिक यांच्या प्रजेस दर मनुष्यास सरकार देणें रुपये १२ या प्रमाणें पडते. यावरून इंग्रज सरकारचे प्रजेवर कर व धान्याचा शेजा आहे, त्याहून नेटिव संस्थानांतील प्रजेवर

ग्यास्ती धान्याचा अजमास दिसतो, तथापि त्यांच्यापेक्षां इंग्रजी अंमलांत प्रजेची ग्यास्ती नागवण होत आहे असें पुढील दृष्टांतावरून दिसून येईल.

एका कुटुंबाचे संबधानें हा विचार सहज घ्यानांत येतो. पाहा, एका कुटुंबांत कांहीं माणसें श्रम करितात, व कांहीं आळशी बसून खातात, तथापि एकत्र कुटुंबाचा संसार चालत आहे तोपर्यंत कुटुंबांतील कुटुंबांतच एकाच्या हातून किंवा दोघांच्या हातून त्याचा समार्क प्राप्तोचा व्यय होतो, हा एक प्रकार. आतां असें न होतां सदहू कुटुंबांत कोणी आळशी माणसें नाहींत अशी कल्पना केली. व मेहेनती माणसांस आपल्या कुटुंबांतील आळशी माणसें पोसण्याचें कमी झालें, त्या ऐवजीं त्या कुटुंबाखेरीज दुसऱ्या कुटुंबास, वर्षास जो कांहीं पैसा पूर्वीं आळशी माणसें खाऊन जात होतीं त्याहून कमी पैसा वरात करून पाठवून द्यावा असा हुकूम झाला, तर एकंदर कुटुंबाचे व प्रपंचाचे संबधानें पाहिल्या गोष्टीपासून जितकी त्या कुटुंबाचे समुदायाची हानी होते, त्यापेक्षां दुसऱ्या व्यवस्थेनें अधिक हानी होते. सद्वत् आपली सांप्रतची स्थिति आहे.

वर लिहिल्याप्रमाणें इंग्रज सरकार उत्पन्न करित आहे त्यापैकी हिंदुस्थानांतील हिंदुस्थातांत किती पैसा राहतो त्याचा तपशिल पाहूं जातां, दरसालाचा अजमास असा आहे कीं, पन्नास कोटी वसुलपैकीं अजमासें साडे दहा कोट रुपयांची वरात हिंदुस्थानचे सरकारास विलायतेत हिंदुस्थानचे संबधानें जें राज्य प्रकरणीं खर्चाबद्दल देणें पडतें त्याचे तजविजीकरितां घाडून द्यावी लागते त्याचा पोट तपशिल येणेंप्रमाणें.

१॥ कोट रुपये हिंदुस्थानच्या सरकारी कामांकरितां विलायतेस माल खरेदी होऊन येतो त्याचा अजमास.

-॥- जें रुपये नौकर लोक विलायतेस आहेत, त्यांचा पगार व इस्टाब्लिशमेंटचा खर्च अर्धा कोट.

२॥ लष्करांत उमेदवार लोक नवीन टेंचतात त्याचा खर्च व आरमार संबंधी खर्च.

३॥- हिंदुस्थानचे राज्य ब्रिटिश लोकांनी प्रथम काबीज केलें, व त्याचे वेळी वेळी संरक्षण केलें, त्या संवधानें सरकारास जें कर्ज झालें त्याचा एकंदर अजमास सुमारे १०० कोट रुपये आहे. त्यापैकी अजमासे पांच पासून दहा कोट रुपये कर्म नेटिव लोकांनी सरकारास दिले आहे त्याचे व्याज आपल्या लोकांस मिळते तें खेरीज करून बाकी ९० कोट रुपयांचें सालीना व्याज विलायतेचे लोकांस आपण भरतो त्याचा अजमास

१॥- सदहू रकमेशिवाय विलायतेच्या लोकांनी या देशांत रेल्वे बांधून गाड्या चालू केल्या त्या रेल्वेच्या कामांत सुमारे ९० कोट रुपये खर्च केले त्याबद्दल दरशेकडा पांच रुपये प्रमाणें व्याज देण्याची जामीनकी सरकारांनी घेतली आहे. त्या रकमेचे व्याज ४॥ कोट रुपये होते. पैकी रेल्वेचा खर्च भागून उत्पन्न राहतें तें वजा करून निवळ सरकारास नुकसान भरून द्यावें लागतें त्याचा आकार आलीकडे काहीं वर्षे — सुमारे १॥ कोट रुपये होतो.

१०॥

५॥ कोट रुपये सदहू शिवाय या देशांत लष्करचे अंमलदार युरोपियन लोक सुमारे ७००० आहेत. व लष्करचे युरोपियन शिपाई सुमारे ६०००० आहेत. तसेच सिविल अंमलदार लहान मोठे युरोपियन सुमारे ५००० आहेत बाकी व्यापारी उदमी वगैरे लोक मिळून युरोपियन दीड लाख लोकांचा अजमास आहे. त्या सर्व लोकांस पगार व प्राप्त्या मोठ्या असोन त्यांचा संचय होतो तो सर्व विलायतेस जातो. त्याचा आपले लोकांचे निर्वाहाचे कामी काहीं उपयोग होत नाहीं. या रकमेचा आकार करवत नाहीं, परंतु साधारण अजमास पुष्कळ विचारानें साडेपांच कोट रुपये धरल्या असतां ज्यास्ती धरण्याचा दोष येणार नाहीं.

एकंदर १६ कोटि रुपये यावरून असे दिसले की, परदेशस्थ लोकांचे राज्य हिंदुस्थानांत असल्या कारणाने दरसाल १६ कोट रुपये विलायतेस खंडणी धाडावी लागते.

आपले नेटिव राज्यकर्ते यांचे उत्पन्न दुसरीकडे कोठेही जात नाही. ते सर्व आपले देशांतच राहते. राजे लोकांनी पैसा उधळला तरी त्याचा ज्या लोकांत व्यय झाला असतां पैशास बरकत येणार तशा लोकांत व्यय न होतां दरबारी लोक किंवा रांडा पोरें व भट भिक्षुक यांत उधळला जातो, तथापि हे लोक सधन झाल्याने शेवटीं एकंदर देशांतील लोकांस रोजगार व आश्रय मिळण्याचे कामी ह्या पैशाचा विनियोग होतो.

वर जो तपशील सांगितला आहे त्याजवरून असे दिसले की, हिंदुस्थानांत जो इंग्रज सरकारचा मुख्य आहे त्यांतील प्रजेपासून जे उत्पन्न होत आहे त्या उत्पन्नापैकी आजमासे दोन हिस्से उत्पन्न येथे खर्च होतें, व एक हिस्सा म्हणजे १६ कोट रुपये विलायतेस जातात, आणि नेटिव राजे यांचे सरकार देणे त्यांच्या प्रजेसजरी ज्यास्तीपडते, तथापि तो पैसा देशाचे बाहेर जात नसल्यामुळे त्या रक्याचा उपयोग दुसरे द्वाराने प्रजेस होतो, याजविषयी कुटुंबाचा दृष्टांत वर सांगितला आहे त्याप्रमाणे नेटिव संस्थानाच्या प्रजेची इंग्रजी अमलातल्या प्रजेप्रमाणे नागवण होत नाही.

(२) व्यापाराच्या संबंधाने या देशांतील संपत्तीची स्थिति.

आपल्या देशाचा परदेशस्थ लोकांशी व्यापार चालला आहे त्याचा तपशील खाली लिहिला आहे. हल्लीं दहा पांच वर्षे हिंदुस्थानचा माल बाहेर जातो व हिंदुस्थानांत परदेशांतील माल येतो त्याची एकंदर बेरीज सरासरी शंभर कोट रुपये होत आहे. सन १८३४-३५ साली ही बेरीज सुमारे पंधरा कोट होती. तेव्हां पासून वाढत वाढत १८४८-४९ साली तीस कोट रुपये झाली. त्या पुढील दहा वर्षांत ५० कोट झाली. व त्याच्या पुढील दहा वर्षांत शंभर कोट होऊन बसली आहे. मध्यंतरी कापसाचे गर्दीत दोन साले १२५ कोटी

पर्यंत आंकडा चढला होता. सन १८३४-३५ साली बाहेर मुलु-
स्त्रानून पांच कोट रुपयांचा माल आपले देशांत आला. आणि आठ
कोट रुपयांचा माल परदेशांत गेला. सन १८४८-४९ साली
नऊ कोट रुपयांचा माल आपले देशांत बाहेरून आला, आणि पंधरा
कोट रुपयांचा बाहेर गेला. सन १८५८-५९ साली १६ कोट रुपयांचा
माल बाहेरून आला, आणि पंचवीस कोट रुपयांचा माल बाहेरगेला. पुढे
१८६४-६५ व १८६५-६६ सालांत मिळोन ५८ कोट रुपयांचा
माल आला. व १३३ कोट रुपयांचा माल गेला. आलीकडे १८६९-
७० साली ३३ कोट रुपयांचा माल आला व ५३ कोट रुपयांचा
माल बाहेर गेला असा अजमास आहे. सदरील तपशीलावरून नि-
सका माल बाहेर जातो त्यापक्षां माल बाहेरून देशांत कमी येतो अशी
नेहमी व्यवस्था आहे असे दिसून येईल. सदरील जे अंतर राहते
त्या ऐवजी काहीं रुपे व सोने येते त्याचा अजमास १८३४-३५
साली दोन कोट रुपयांचा होता तीन कोट रुपयांचे सोने १८४८
४९ साली आले. मध्ये १८६५ व १८६६ साली सुमारे २५ पा-
सून ३० कोटी रुपयांचे सोने रुपे आले. आलीकडे हे मान पुनः
कमी म्हणजे सुमारे दहा कोट रुपये झाले आहे. याप्रमाणे व्यवस्था
आहे.

विलायतेहून माल येतो त्याचा तपशील. कापड व सूत पूर्वी
१८५०-५१ साली ५॥ कोट रुपयांचे आले, १८६९-७० साली
१३॥ कोट रुपयांचे आले. लोंकरी व रेशमी कापड पूर्वी १७५०
५१ साली ५० लाख रुपयांचे आले. आलीकडे एक कोट रुप-
यांचे येते. दाऊ वगैरे मादक निजस ४० लाख रुपयांचा १८५०
५१ साली आला. हल्ली एक कोट दहा लक्ष रुपयांचा माल येतो.
कोळसे वगैरे सात लाख रुपयांचा माल १८५०-५१ साली आला.
हल्ली एक कोट रुपयांचा दरसाल सदर माल येतो. तांबें, पितळ
छोखंड कच्चे व तयार केलेले वगैरे दीड कोट रुपयांचे १८५०-५१
साली आले हल्ली तीन कोटी रुपयांचा सदर माल येतो. आगगा-

ढीचे संबंढाचा माल सन १८५०-५१ सालापर्यंत काहीं येत नव्हता पण हल्लीं एक कोट रुपयांचा माल येतो. मीठ पूर्वी ४० लाख रुपयांचें येत होतें. हल्लीं ७० लाख रुपयांचें मीठ विलायतेहून येतें. पुस्तकें कागद वगैरे पूर्वी १८५०-५१ सालीं १४ लाख रुपयांचा माल येत होता. हल्लीं ३० तीस लाख रुपयांचे सदर जिन्नस येतात. सदरहूंप्रमाणें या बाहेरून येणाऱ्या मालाचा तपशील आहे.

इकडून माल विलायतेस व अन्य देशीं जातो त्याचा तपशील:— काफी, १८५०-५१ सालीं सहा लाख रुपयांची बाहेर गेली. हल्लीं ४० लाख रुपयांची काफी जाते. कापूस १८५०-५१ सालीं २ कोट रुपयांचा गेला. हल्लीं १५ कोट रुपयांचा कापूस जातो. नीळ पूर्वी १॥ कांठ रुपयांची जात, असे. हल्लीं दोन कोट रुपयांची जाते. धान्य १३ लक्ष रुपयांचें जात होते. हल्लीं सव्वा कोट रुपयांचें जातें. कातडीं पूर्वी म्हणजे १८५०-५१ सालीं बीस लाख रुपयांची जात होती. हल्लीं सव्वा कोट रुपयांची जात आहेत. करडई वगैरे तेलचे जिन्नस ४० लक्ष रुपयांचे जात होते. हल्लीं पावणे तीन कोटींचा सदर माल जातो. सोरा मीठ २० लक्ष रुपयांचे सन १८५०-५१ सालीं गेलें. हल्लीं २३ लाख रुपयांचें जातें. १३ लाख रुपयांच्या शाली सन १८५०-५१ सालीं गेल्या. हल्लीं ६० लाख रुपयांचा सदर माल जातो. रेशीम ६० लाख रुपयांचें १८५०-५१ सालीं गेले. हल्लीं एक कोट दहा लक्ष रुपयांचें जातें. साखर पूर्वी पावणें दोन कोटींची जात होती. हल्लीं २४ लाख रुपयांची जाते. लोकर पूर्वी ६ लाख रुपयांची जात होती. हल्लीं ४० लाखांची जाते.

सदरहूँ तपशीलावरून आपले देशाचा व्यापार वाढत आहे. असें सहज दिसून येईल. मात्र त्यांत दोष येवढाच आहे कीं, एकंदरीत कच्चा उत्पन्न झालेला माल इकडून फार जातो. व कलाकौशल्यानें तयार झालेला माल तिकडून फार येत आहे. ही सांप्रतची व्यापाराची स्थिति आहे.

वर जो सविस्तर तपशील दिल्या आहे त्यावरून दोन तीन गोष्टी सर्वांच्या ध्यानांत येतील त्या येणेप्रमाणे.

१ परदेशस्थ लोकांचा अंमल हिंदुस्थानांत असल्यामुळे हिंदुस्था-
तील लोकांच्या मेहनतीने उत्पन्न झालेले इत्यादी १६ सोळा कोट
रूपये दरसाल विलायतेस धाडावे लागतात. त्या ऐवजी राजकीय
दृष्टीने स्वस्थता, व समर्थ देशाचा आश्रय आपणास मिळतो, या गो-
ष्टी कबूल आहेत; परंतु व्यापाराच्या संबंधाने हल्लींचे प्रभु विलायतेस न
राहता याच देशांत वस्ती करून सत्ता चालविते, तर वर सांगिल्या-
प्रमाणे १६ कोट रूपये दरसाल या देशांतून न जाता, त्यातील दोन
हिस्से तरी याच मुलखातील लोकांस धंदे व रोजगार मिळण्याचे का-
मी स्वर्च झाले असते. आपल्या देशासह्या दरिद्री देशास दहा
पासून बारा कोटींचा रोजगार नवीन मिळाल्यास किती जीवन होणार
आहे याची कल्पना सर्वांनी करावी.

२ दुसरी गोष्ट अशी आहे की, विलायत व इतर देशाशी
आपला जो व्यापार चालतो त्या व्यापारांत साधारणपणे जितका माल
या देशांतून बाहेर जातो त्याहून अधिक किंवा तितका तरी तिकडचा
माल या देशांत यावा असा सिद्धांत असून, या देशाचे व्यापारांत या
संबंधाने उलट व्यवस्था दिसून येते, म्हणजे इकडून माल जातो त्या
ऐवजी तितक्या किमतीचा माल या देशांत येत नाही. मागील
साली ५२ कोटींचा माल गेला त्याचे ऐवजी ३२ कोटींचा माल
देशांत आला. याप्रमाणे बहुतकरून प्रारंभापासून व्यवस्था आहे.
अशी व्यापाराची स्थिति दुसरे देशाची नाही. मागील वीस वर्षांत
आपला व्यापार पुष्कळ वाढला असून ह्या व्यवस्थेत बदल झाली
नाहीं. असा प्रकार जोपर्यंत चालत आहे तोपर्यंत व्यापारांत एक-
दर देशास बरकत येण्यास अडचण आहे हे उघडच आहे.

३ विलायतेशी आपला व्यापार चालतो त्या संबंधाने ध्यानांत
ठेवण्याजोगी तिसरी गोष्ट आहे ती अशी की, पूर्वी तपशीलवार कळविल्या
प्रमाणे दिवसेंदिवस कच्चा माल आपल्या देशांतून ज्यास्ती जातो व

कलाकौशल्याच्या योगाने कमावून पक्का केलेला माल विलायतेहून आपले देशांत ज्यास्ती येतो, यामुळे या देशांतील कारागीर लोकांस उद्योग राहिला नाही असे झाले आहे. सर्वांची प्रवृत्ती विलायती जिनसाकडेस दिवसेंदिवस वाढत चारल्यामुळे स्वदेशीय जिनसांचा खप संसाराच्या सर्व कामांत कमी कमी होत आहे.

ह्या तीनही गोष्टी सर्वत्रांनीं घ्यानांत ठेवण्याजोग्या आहेत. अदमासे १६ कोट रुपये देशांतील संचयापैकी विलायतेस दर साल जातात, ह्या संचयाने या देशास दरिद्र येईल किंवा नाही, याचा विचार क्षणभर करू. हिंदुस्थानांतील इंग्रजी अंमलाखालच्या प्रजेची दर सालची प्राप्ति काय आहे याचे मान पाहू गेले असतां दर शेकडा एक रुपया इन्कम्टाकस् वसला असतां सुमारे एक कोट रुपये उत्पन्न होतात, असा अजमास इनकमटाकस् आज दहा बारा वर्षे या देशांत रूपांतराने चालू आहे त्यावरून ठरविलेला आहे. ज्याअर्थी एक कोट रुपयांचे उत्पन्न दर शेकडा एक रुपया कर घेतल्याने होते, त्याअर्थी संचय करणारे लोकांची प्राप्ति शंभर कोट रुपये सुमारे होती असा निश्चय होतो. या कर देणाऱ्या प्रजेपाशींच संचय होण्याचा संभव आहे, कर न देणारे जे लोक आहेत त्यांच्या प्राप्तीचा सर्व व्यय चरितार्थाकडेसच होतो, यामुळे देशांतील संचयाच्या संचयाने ह्या लोकांविषयी विशेष विचार करण्याचे प्रयोजन नाही. आतां प्राप्तीचा अजमास सरकारी अंमलदारास बरोबर लागत नसेल, कारण लोक आपले उत्पन्न लबाडीने कमी सांगतात, असे मानले तरी दोनशे कोट रुपयांहून ज्यास्ती आपल्यांतील समर्थ व संचय करणारे लोकांची दर सालाची प्राप्ती नाही हे उघड सर्व कबूल करतील, आतां या दोनशे कोट रुपयांतून सर्व खर्चवेच वजा केला पाहिजे तेव्हां संचय किती होतो हे समजेल. आपले प्रत्येकाचे अनुभवावरून प्राप्तीच्या निम्मे मानाने खर्च करणारे काहीं थोडे लोक आहेत ते खरीज करून वरकडांचे प्राप्तीचा एक तृतीयांश संचय झाला असतां ते लोक आपल्यास मोठे

भाग्यशाली मानतात. तसे मान धरले असतां तुमारे साठ पासष्ट कोट रुपये आपल्यातील समर्थ लोकांचा संचय आहे, सणजे इंग्रजी अंमलाखालील एकंदर देशातील संचय दरसाल साठ पासष्ट कोट रुपये होतो, असे म्हटले असतां चालेल. आतां सरकारी वसुलाची बेरीज चाळीस पंचेचाळीस कोटी आहे ती सर्व संचय करणारांपासूनच सरकार उत्पन्न करिते असे नाही. आंतील दोन हिस्से वसूल गरीब प्रजेपासूनच प्राप्त होतो, तथापि तूर्त प्रसंगी कराचे ओझे हलकें किंवा जबर आहे हा विचार नाही, एकंदर संचयाच्या संबंधाने विलायतेस जी खंडणी धाडावी लागते तिचे प्रमाण किती आहे हे पाहणे आहे. त्या मानाने पाहतां देशातील जो निवळ संचय आहे त्याचा चवथा हिस्सा दरसाल विलायतेस जातो. म्हणजे आपले देशातील लोकांनी केलेल्या संचयातील बारा आणि येथे राहतात, आणि चार आणि विलायतेस जातात. या चार आणि संचयाचा विनियोग याच देशातील लोकांस रोजगार मिळण्याचे कामीं शाला तर किती लोकांचे. पोषण होईल याची कल्पना सर्व लोकांनी करावी. यर कुटुंबाचा दृष्टांत घेतला आहे. त्यास कुटुंबातील म्हातारे व निकामी आईबापानीं अगर बायका मुलांनीं आपले कष्टाजित द्रव्यापैकीं दर रुपयास सहा आणि खाऊन भस्म करावेत हे बरे, किंवा तीं सर्व माणसें आपण हाकून लावलीं, व त्यां ऐवजीं दर रुपयास चार आणि प्रमाणें कुटुंबाखेरीज तिन्हाइतास आपण खंड द्यावा असें ठरल्यास ते बरे ! कुटुंबाचे एकंदर सुखास कोणती गोष्ट विशेष अनुकूल किंवा प्रतिकूल आहे हे सर्वत्रांनीं पाहावे. देशातील उद्योगास बरकत कां नाही, सर्व लोक जिग जिग झालेले कां दिसतात, याचे कारण कोणी विचारिल तर या देशातील संपत्तीचे वृद्धीस मोठा क्षार लागला आहे, तेणेंकरून आपल्या कष्टसाध्य सामर्थ्याचे पाणी होऊन दिवसे दिवस आपणास अशक्तता वाटते. ही अशक्तता एकंदरीत आपल्यास सुखकारक पुढे होणार असेल. परंतु व्यवहार दृष्टया पाहिले तर, जसे भांड्याच्या बुडीं मेठे छिद्र राखून आपण कितीही पाणी ओतले तथापि भांडे भरून येणार

नाहीं, त्याचप्रमाणें देशांतील लोकांचा इतका उद्योग वाढला असून देशाचे सामर्थ्य दिवसें दिवस शुष्क कां होत चाललें आहे, याचा विशेष चमत्कार कोणास वाटण्याचें कारण नाही.

असो, आपल्या इच्छेविरहित या देशांतील संचयाचा जो भाग विलायतेस परदेशस्थ लोकांच्या अमलाच्या संबधानें जातो तो कमी करणें आपल्या स्वाधीनचें नाही. येवढें जबर ओझे आपणास दरसाल वाहून वेठ वारावी लागते, तेणेंकरून आपल्या दृष्टीस अदृश्य असे अनेक लाभ होत असतील, त्याबद्दल तूर्त इतकाच विचार तहकूब ठेवून आपल्या देशाच्या संपत्तीस क्षयकारक असा दुसरा प्रकार आपल्या सर्वत्रांचे देखत सर्वत्रांच्या हातून घडत आहेत याचा विचार करणें विशेष जरूरीचें आहे. तो प्रकार असा घडून येतो. जो संचय साठ पांसष्ट कोटी रुपयांचा दरसाल होतो हणोन वर सांगितलें त्याच्या प्रमाणानें विलायतेस चवथ्या हिशाची खंडणी जाते, ती खेरीज करून दुसरी खंडणी आपण समुद्रास देतो, हणजे एकंदर संचयपैकीं सुमारें अठवा हिस्सा आपण पाण्यांत नेऊन बुडवितो. हें बोलणें कोणाला अतिशयोक्तीचें वाटेल, परंतु यांत अतिशयोक्ति नाही. दरसाल आपणामध्ये जेवढी संचय करणारी प्रजा आहे तिच्या हातून हा अनर्थ घडत आहे. याचा प्रकार येणेंप्रमाणें:—

या देशांत सोने व रूपें पर मुलखांतून आले, व आपल्या देशांतून बाहेर गेलें, याबद्दल सन १८६० पासून सन १८७० पर्यंत तपाशिल पुढें लिहिल्याप्रमाणें कळून येतो:—

साल.	या देशात सोने व रूपे आले त्याचा आकार.		या देशातून सोने व रूपे बाहेर गेले त्याचा आकार.	
	सोने. कोटी.	रुपे. कोटी.	सोने. लाख.	रुपे. लाख.
१८६१	४	११	१	११०
१८६२	६	१०	१	१७१
१८६३	७	७	३	१०७
१८६४	८	१४	२	१२४
१८६५	९	११	३	१४१
१८६६	१०	२०	६	१५४
१८६७	११	१८	७	१७१
१८६८	११	७	१६	१३७
१८६९	११	१०	१२	१३७
१८७०	१२	१२	१२	८२
एकूण.	६० कोटी.	१०५ कोटी	१०९ लाख.	१२१५ लाख.

याची एकंदरीत बेरीज करितां सरकारी व खासगी व्यापाराचे संवधाने मागील दहा वर्षांत १६५ कोट रुपयांचे सोने व रूपे या देशांत आले, व या देशातून सुमारे १२ कोट रुपयांचे सोने व रूपे बाहेर गेले. बाकी सुमारे दीडशें कोटी रुपयांचे सोने व रूपे शिल्लक राहिले ते दहा वर्षांमध्ये वाटले तर दरसाल १५ कोट रुपयांचे सोने व रूपे या देशांतच राहिले असे कळून येते. त्यापैकी सरकारी नाण्याकरितां सोने व रूपे किती खर्च झाले याचा तपास पाहतां सरकारी टंकसाखीत सोने, रूपे व तांबे यांचे नाणे मागील नऊ वर्षांत पाडले त्याचा आकार.

साल.	सरकारी टंकसाळीत नाणे पाडण्यास सोने, रुपे व तांबे दिले ते.			
	सोने. लाख.	रुपे. कोटी.	तांबे. लाख.	एकूण. कोटी.
१८६१	७	५ ^३ / _५	२४	५ ^३ / _५
१८६२	६	७	१५	७ ^३ / _५
१८६३	१३	९	१५	९ ^३ / _५
१८६४	५	११	२९	११ ^३ / _५
१८६५	९	१०	२३	१० ^३ / _५
१८६६	१	११	१४	११ ^३ / _५
१८६७	२	११	१४	११ ^३ / _५
१८६८	२	११	२१	११ ^३ / _५
१८६९	२	११	९	११ ^३ / _५
एकूण.	४० लाख.	७५ कोटी.	१५८ लाख.	७७ कोटी.

सन १८७०-७१ सालावदलची माहिती मिळाली नाही, परंतु त्या सालावदल वरील नऊ सालांचे सरासरीने प्रमाण धरले असतां सुमारे ऐशी कोट रुपयांचे सोने, रुपे, व तांबे, दहा सालांत नाणे पाडण्याचे कामी गुंतले गेले. एकंदर १६५ कोट रुपयांचे सोने व रुपे देशांत दहा वर्षांत आले, त्यापैकी पंधरा कोटी रुपयांचे सोने व रुपे बाहेर गेले, ते वजा करून बाकी १५० कोटी देशांत शिलक राहिल्यापैकी सुमारे निम्मे सोने व रुपे नाणे पाडण्याचे कामी गुंतले, लणजे पैशाची चलन होऊन व्यवहारांत शिरले. बाकी ७५ कोट रुपयांचे सोने व रुपे काय झाले याचा जर कोणी बारीक रीतीने शोध करील तर त्यास द्या गोष्टीचा आचंवा वाटल्यावांचून राहणार नाही. हिंदुस्थान देश खेरीज करून बाकी मुखांतोल व्यवस्था अशी आहे की, जेवढे सोने व रुपे नाणे पाडण्याचे कामी लागते, तसेच किरकोळ कलावत वगैरे व्यापारास लागते, ते खेरीज करून बाकी

सोन्यारूप्याचा तप या देशांत होत नाही. त्याचा लागलाच व्यवहारांत उपयोग होऊन इतर द्रव्याचें त्यास रूपांतर मिळून देशांत रोजगार धंदे वाढण्याचे कार्मी तें उपयोगी पडतें, तशी या देशाची स्थिति नाही. येथें विलायतेची वरात संभाळून जें सोने रूपें देशांत येतें, तें या देशांत आलें लणजे निम सरकारी टंकसाळींत जाऊन नाणें बनतें, व बाकी निम देशांतच मुरतें लणजे भुईत गढून जातें. लोक आपल्या बायका मुलांचे अंगावर त्याचे दागिने बनवून तें सोने रूपें जशी तापलेली भूमी पाणी शोषून घेते त्याप्रमाणें अंगावर शिजवितात. त्यास एकदां दागिन्याचें रूप पावले लणजे व्यापाराचे कार्मी याचा तादृश उपयोग होत नाही. मालकावर प्रसंग आला असतां तें बाहेर येतें, परंतु बहुशा लाख व शीज यांचे योगानें सर्वस्वी लय होईपर्यंत त्याचें रूप बदलत नाही. परदेशास मागील दहा वर्षांत या देशांतून माल धाडला गेला त्याचे ऐवजीं देशांत बाहेरून माल आला तो वजा जातं बाकी जी तूट राहते त्याबद्दल पूर्वी तपशील सांगितला आहे. या तुटीपैकी जितकें सोने रूपें येतें त्याची व्यवस्था आपले देशांत आल्यावर काय होते हें आतांच दाखविलें आहे. लणजे जें सोने रूपें येतें तें निम नाणें बनून चलन होतें, व बाकीचें निम लणजे सुमारे सात पासून आठ कोट रुपये दर वर्षास मार्तीत मिसळतात, म्हणजे लोक त्याचा व्यापाराचे कार्मी उपयोग न करितां दागिने वगैरे करून आपला संचय सर्वथा व्यापाराचे कार्मी पडूं नये अशी त्याची व्यवस्था करितात. आधींच आपला संचय थोडा, त्यांत विलायतेकडे १६ कोट रुपये खंडणी धाडवी लागते. शिवाय आपल्या लोकांच्या मूर्ख सपजूतीमुळे व एकमेकांच्या अविश्वासांमुळे या अत्यल्प संचयापैकी सुमारे आठ कोट रुपये दागिन्याच्या रूपानें मार्तीत मिसळले जातात. मिळून रोजगार धंद्याचे कार्मी उपयोग होण्याची पात्रता ज्या संचित द्रव्याचे ठावी आहे अशा द्रव्याचा वर सांगितल्याप्रमाणें विनियोग होऊन देश निर्द्वय होत आहे, या गोष्टीचा सर्वत्रांनी विचार करावा कारण ही

दुसरो गोष्ठ सर्वत्राच्या स्वाधीनची आहे. जो आपले गांठीशी संचय बांधला त्याचा देशातील उदीम व्यापार वाढविण्याचे कामी उपयोग न करितां तो भुईत पुरून ठेविला, अगर अंगावर दागिने करून धिजविला, अथवा लावेचा डाग लावून नासून टाकिला, तर तेणेकरून तितके द्रव्य दरसाल समुद्रांत बुडविल्यासारखे आहे. ज्या देशांत संचय मोठा होतो तेथे असा प्रकार थोडा बहुत असल्याने विशेष हानी होत नाही. परंतु आपल्या सारख्या दरिद्री देशांत परदेशस्थ लोकांच्या अमलामुळे व आपल्या गैरसमजूतीच्या वर्तनामुळे सरसाल पंचवीस कोटींची नागवण होत आहे, याचा सर्वत्रांनी आपल्या योग्यतेप्रमाणे विचार करावा.

वर तपशिलवार सांगितल्याप्रमाणे ज्याचे मनांत विचार ठरतील, त्यास दिवसे दिवस लोकविशेष खपत असून लोकांची स्थिती इतकी निःसत्व कां दिसते याचे खरे कारण सहज कळून येईल. देशातील संपत्ति वाढण्यास देशाचा जो संचय रोजगार धंद्याच्या कामी लागला जातो त्याची रक्कम वाढली पाहिजे. आपल्या देशाची कायमची स्थिति अशी होऊन गेली आहे की, मुळ उद्योग थोडा यामुळे संचय थोडा, त्या थोड्या संचयापैकी परदेशस्थ अमलाच्या संबंधाने व लोकांच्या आळसामुळे व अविश्वासांमुळे सर्व संचय रोजगार धंद्याचे कामी लागत नाही. एकंदर दरसालच्या ७५ कोटी संचयापैकी सुमारे २९ कोटी रुपये संचित झाले नव्हते अशा व्यवस्थेप्रत पावतात. अर्थात्च हा जो मोठा पाप्मन लागला आहे त्याच्या योगाने आपल्या सर्व राष्ट्ररूप शरीरांत अवसान कांहीं राहिले नाही असे झाले आहे. मोठा नवान्न माणूस असला, आणि त्याचे डोक्यावर त्यास न तोलणारे वजन दिले, व त्याचे पायांत वजनाच्या विड्या घातल्या व त्यास उंच डोंगरावर चढण्यास लावले रत त्याचे सामर्थ्य दिवसे दिवस कमी होईल यांत आश्चर्य वाढण्यासारखे कांहीं नाही.

तथापि याही प्रसंगी हिंमत सोडून उपयोग नाही. चार हजार वर्षांपसून हा देश हल्लीचे प्रसंगापेक्षांही दुर्धर प्रसंग अनुभवून पृथ्वीचे पाठीवर कायम राहिला आहे. तेव्हां आपल्या जीवनाची मुळे

फार खोल गेलीं आहेत यांत संशय नाही. इतक्या ओझ्यानिशी व या विड्यातूनही अपली सुटका होईल या गोष्टीची सर्वत्रांनी खात्री बाळगून घ्यावे.

आपल्या समक्ष फ्रान्स देशाच्या वादशाहाच्या चुकीने व मूर्खपणाने त्या देशावर एका सहा महिन्यांत सुमारे ५०० कोट रूपयांचे कर्जाचे ओझे बसले. ज्या शत्रूनी त्यांस निकले त्यांचे दंडाबद्दल ३०० कोट सुमारे रूपये देणे ठरले. शिवाय लढाई संबंधी खर्च फ्रेंच लोकांस झाला होता तो अंगावर पडला. तथापि लढाई संपल्या नंतर त्या लोकांनी हिंमत न सोडतां सर्व प्रपंचातील विनाकारण खर्च बेतावर धरून शत्रूचे दंडांचे माप भरले. त्यामुळे दरसाल त्या देशातील प्रजेस सुमारे तीस कोट रूपयांचे नवीन करांचे ओझे व्याजा ऐवजी सोसावे लागेल. फ्रान्स देशावर हा जो एकाएकी दुर्धर प्रसंग आला त्याच योग्यतेचा आपणावर नेहेमीचा प्रसंग आला आहे. परदेशस्थ अंमलाच्या संबंधाने आपणास जी खंडणी द्यावी लागते ती खंडणी तूर्त कमी होण्याचे अगर चुकण्याचे विचार फार दूर आहेत. तेव्हां ते ओझे आपल्या शिरावर नेहेमी आहे असं धरून सर्व प्रयत्न शाले पाहिजेत.

त्यास ज्याप्रमाणे फ्रान्स देशातील लोकांनी हिंमत धरून आपल्यावर आलेला प्रसंग विनाकारण मिजाशीचे खर्च जेवढे कमी होतील तेवढे कमी करून टाळला, व सरकारी सारा दुप्पट तिप्पट वाढला तेवढा देण्या विषयी कंबर बांधली, त्याच हिंमतीने आपणही आपले निष्कारणी खर्च कमी करून संचय विशेष वाढवावा, व तो संचय आपल्या लोकांस जेणे करून रोजगार धंदा लागेल अशा उद्योगांत लावण्याची तजवीज सर्वदां करावी.

आपण सर्वत्र सरकारांनी एखादे साली ज्यास्त कर वाढविला तर तो कर विनवोभाट देतो, व आपला इतर खर्च असतो तो कमी करितो, तद्वतच आपल्यावर नकळत हा जो खंडणीचा दंड पडत आहे त्याविषयी ही तजवीज ठेविली पाहिजे. आपला विनाकारण जो

खर्च होतो त्यांतील वचत करून आपण बाहेर दिव्यातून खंडणी पाठ-
वितो त्या माना इतका संचय वाढविल्यास आपण खंडणी दिली तरी
न दिव्याप्रमाणे होणार आहे. संचयाचा विचार प्राप्ति व खर्च-यांच्या
संबंधाने कमी ज्यास्त प्रमाणाचा आहे. तेव्हां प्रथम सर्वत्रांनी हें
संचयाचे एकंदर मान स्वदेशीय राजांचा अंमल असता तर जेवढे
असते त्या प्रमाणावर आणून ठेवण्याविषयी झटले पाहिजे. लणजे
खंडणी पंधरा कोटींची आपणास द्यावी लागते ती देऊन संचय पूर्वी
इतका झाला पाहिजे. अर्थात् निष्कारणी खर्च कमी करून संचय
वाढविला पाहिजे, अथवा अन्य रीतीने सर्वांनी मितव्यय केला पाहिजे,
म्हणजे आपोआप संचय वाढेल, व त्याचे पार्थी सर्व काहीं होईल.

आपल्याजवळ शंभर रुपये असल्यास त्यांचा सहा प्रकारांनी
विनियोग करितां येईल. एक ते रुपये नेऊन गंगेत बुडविले असतां
नाहींसे होतात. अथवा रुपये आपल्याजवळ पेटित अगर गाड्यांत
पुरून ठेविले तरी कित्येकांस त्यांची ऊब वाटून अगर दृष्टीने पाहून
आनंद होतो. अथवा आंगावर सोन्या रुप्याचे दागिने करून
घातले तरी नेत्रांस सुख होईल, अथवा देहास शोभा येईल. अथवा
त्या रुपयांची मंडा मिटाई किंवा मिजाशीचे पदार्थ विकत घेऊन
त्यांचा आपण उपभोग घेतला तरी इंद्रियांस सुख होणार आहे. किंवा
दहा माणसे चाकरीस ठेवून एकाकडून हात घेपून घेतले, एका
कडून वारा घालविला, एकाकडून गाणे गाविले, तरी एक प्रकारचे
सुख आहे. शेवटी सदर रुपयांचा उपयोग नफा येणाऱ्या व्यापार
धंद्यांत करून पुनः रुपयांचे रुपये व्याजासहित परत येण्याची तेजवी-
न करण्यास ही आपण मुक्त्यार आहोत.

बरील सहा प्रकारांपैकी संचयाचा उपयोग शेवटचे रीतीने ज्या
मुखांत विशेष होतो तो देश लवकर संपत्तिमान् होतो. जेथे पूर्वी-
चे प्रकारांपैकी अनुक्रमाप्रमाणे प्रकार ज्यारी असतात तेथे त्याच मा-
नाने संपत्तीचा पायही मार्ग येतो

संचय होतो त्याचा समा मितव्यय करणें असेल तर जेणेकरून सांचित झालेले द्रव्य रूपांतर व वृद्धि पावून पुनः परत आपल्या हाती येईल अशी तजवीज शाली पाहिजे. सर्व जातीचें द्रव्य आपले जिवाशी वाळगून ठेविलें असतां माती होते, हा विचार सर्वांतींनीं ध्यानांत ठेवावा.

सदरील कारणाकरितां हल्लींचे स्थितींत आपण सर्वांतींनीं मितव्यय केला पाहिजे. लणजे पहिले पाच प्रकारचा व्यय जितका कमी होईल तितका करून सहाव्या प्रकारचा व्यय वाढविला पाहिजे. साधारण मितव्यय केला पाहिजे असे लटल्यानें पैसा हातचा सोडूनये अशी भांति वेळेस होण्याचा संभव आहे, लणून इतकें स्पष्टीकरण करून दाखविणें जरूर पडेल.

(पहिलें व्याख्यान समाप्त.)

व्याख्यान दुसरें.

रावबाहादुर महादेव गोविंद रानडे द्वांनीं गेले फेब्रुवारी महिन्याचे बाविसावे तारखेस विश्रामबागचे वाड्यांत “ हिंदुस्थानाच्या व्यापाराची स्थिति ” ह्या विषयावर दिलेले व्याख्यान.—

मागील एका प्रसंगी या देशावर परस्थ लोकांचा अम्मल असल्यामुळे आपल्या देशांतील संपत्तीची व्यवस्था कशी होत आहे, आपल्या अल्प संचयांतून परस्थ अमलाच्या संडणीच्या निर्वाहाबद्दल किती कोटि रूपये दरसाल आपणास दंड द्यावा लागतो, व त्या योगानें आपल्या संपत्तिचा व सामर्थ्याचा दिवसेंदिवस कसा न्हास होत चालला आहे, या गोष्टींचें विवरण केलें. आपल्या सारख्या दरिद्री देशास सुमारे १२ पासून १५ कोटि रूपयांची संडणी द्यावी लागते, हा विचार मनांत आला असतां वाईट वाटतें यांत नवल नाहीं. तथापि या संंध्यानें एकदेशीय विचार मनांत आणून उपयोग नाहीं. परस्थ लोकांच्या अमलानें ज्याप्रमाणें ही जबर संडणी आपणास दरसाल देणें पडते, त्याचप्रमाणें त्या लोकांचे साह्यानें आपण इतर मुलखांपासून अत आठ कोटी रूपयांची संडणी घेतों, हा प्रकार विसरतां

कामा नये. आपणा सर्वत्रास माहित असेल की, आपल्या देशांत जी अफू पिकते त्या अफूसारखी अफू पृथ्वीत होत नाही. निदान ती अफू चीनचे लोकांस फार आवडते. ह्या संबंधाने जी कोट्यावधी रुपयांची अफू चीनचे बंदरांत आपण पाठवितो त्यावर फार जबरजक्यात सरकारची आहे, त्या जकातीचे रूपाने आपणास चीनचे लोक खंडणी देतात असे लढले असता चालेल. पूर्वी वादशाईत किंवा पेशवाईत हे उत्पन्न विलकूल नसे, व आज सरकारांनी ह्याविषयी विशेष बंदोबस्त ठेविला नाही तर आपणास हे उत्पन्न मिळणार नाही. दरसाल अफूचे उत्पन्न खर्चवेच जाऊन सात कोट सुमारे आपल्यास होतें. हा नफा हल्लीच्या प्रभूचे सत्तेने आपणास होत आहे. याचप्रमाणे दुसरी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे ती ही की, ज्या परस्थ लोकांचा अंमल आपणावर आहे त्या लोकांनी पूर्वी या देशांत जिनस पिकत नवते ते पिकविण्याचा उद्योग कोट्यावधी रुपये खर्च करून बहुत वर्षे सुरू केला आहे. पूर्वी सा देशांत चाहा लणजे काय हे ठाऊक देखील नवते. तसेच काफ़ी लणजे बुंद हेही आपणास ऐकून मात्र ठाऊक होते. याचप्रमाणे निळीचा व्यापारही कमीच होता. हे तिन्ही उद्योग इंग्रज लोकांनी फार वाढविले आहेत, आणि त्यायोगाने कोट्यावधी रुपयांचे उत्पन्न होत आहे. हे जिनस पिकविणारे बहुतेक साहेब लोक आहेत, ते या मुलखांत येऊन येथील जमिनीतून सदर जिनस पैदा करितात. त्याचे मान एका ठिकाणी लिहिले आहे ते येणेप्रमाणे:—चाहा दहा वीस वर्षांपासून आसाम वगैरे हिमालयाचे पायथ्याचे प्रांतांत होतो, त्याचे सालीना पीक सुमारे ५० लाख रुपयांच्या किमतीचे होतें. व चाहा सुमारे एक कोट पौंड, म्हणजे पन्नास लाख शेर वजनाचा, उत्पन्न होतो. त्या उद्योगांत आपले मजूर लोक सुमारे सत्तर हजार लागले आहेत. याच मानाने काफ़ी पूर्वी १८५० साली सहा लाखांची बाहेर देशी गेली. १८६८ ६९ साली सत्तर लाखांची काफ़ी बाहेर देशी गेली. निळीविषयी बंगाल प्रांतांत साहेब लोकांचे मोठे कारखाने पुष्कळ दिवसंपासून

सणजे पाच पन्नास वर्षापूर्वी पासून आहेत. हे सर्वांस ठाऊक आहेच १८५० साली दौड कोट रुपयांची नीळ बाहेर देशी गेली. १८६९-७० साली दौन कोट रुपयांची नीळ बाहेर देशी गेली. याशिवाय इतर किरकोळ जिन्नस पिकविण्याचे कारखाने साहेब लोकांनी पदरचे पैसे लावून पुष्कळ काढिले आहेत. हे तीन जिन्नस मुख्य धरिले तरी चार पासून पाच कोट रुपये दरसाल साहेब लोकांचे या देशांत या कामी गुंतले जातात. इतका नवीन रोजगार आपल्या लोकांस मिळतो असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्या लोकांचा अभ्यस्त या देशावर नसता तर हा लाभ आपणास होण्याचा संभव नव्हता. एकदरीत परदेशस्थ लोकांच्या अभ्यस्त्यासंबंधाने आपणास जबर खंडणी देणे पडते हे पाहून जितके आपणास वाईट वाटते, तितके वाईट वाटण्यास कारण नाही. त्या ऐवजी आपणास अन्य देशांतून त्याच आमलाच्या सत्तेने लढाई न करिता खंडणी अंशतः येते, व आपल्या देशांत साहेब लोकांचे उद्योगाने रोजगार कोळ्यावधी रुपयांचा मिळतो, हे विचार घ्यानांत ठेवणे अवश्य आहे.

ज्याप्रमाणे चाहा, काफी, नीळ, ह्यांचे कारखान्यांत साहेब लोकांचे पैसे असल्यामुळे आपल्या लोकांस नफा होतो म्हणून वर लिहिले आहे, त्याचप्रमाणे जे सुमारे शंभर कोटी रुपये या देशांत आगगाडीचा रस्ता सुरू करण्याच्या कामी साहेब लोकांचे खर्च शाले आहेत, त्या शंभर कोट रुपयांसून आपला देश धनाढ्य शाला आहे अशी कित्येकांची समजूत आहे, यास असा प्रकार मात्र मनांत आणतां कामां नये. ज्या मंडळ्यानीं हे आगगाडीचे काम उचलिले आहे त्यांनीं जर आपल्या जोसीमीवर नफ्या तोड्यास जबाबदार होऊन या कामी आपले भांडवल घातले असते, तर त्यांनीं जे भांडवल खर्च केले त्याचा आपणांस उपयोग पूर्वी लिहिल्याप्रमाणे शाला असता, प्रस्तुत व्यवस्था तशी नाही. आगगाडीच्या कामी ज्या साहेब लोकांनीं पैसे खर्चले आहेत, त्या संबंधाने त्यांजवर जोसीम मुळीच नाही, कारण त्यांस साकारांतून बहादुरी मिळाली आहे. त्या उद्योगांत नफा होवो न होवो, शेकडा

पांच रुपये व्याज पैसा भरल्यापासून त्यांस मिळेल असा सरकारांनी त्यांजवरावर करार केला आहे. आगगाडीचे कामी जेवढा पैसा खर्च झाला आहे, तेवढा हिंदुस्थानांतील लोकांस उसनवार दिला आहे हे सर्वत्रांस ठाऊकच आहे, व त्या उसनवार पैशावर व्याजाचा पैसा पहिल्यापासून आजतलख आपण देत आहो. जे सुमारे नव्वद कोटी रुपये या कामी रेलवे कंपन्यांनी खर्च केले आहेत, त्यांपैकी पस्तीस कोट रुपयांचा आपल्या लोकांस रोजगार पुरिवण्याचे कामी काहींच उपयोग झाला नाही. ते पस्तीस कोट रुपये माल खरेदीकडे गेले, तो सर्व माल विलायतेस खरेदी झाला. त्या माल खरेदीच्या रकमेवर आपणांस व्याज मात्र देणे पडते. हे पस्तीस कोट रुपये वजा केले असतां बाकी ६६ कोट रुपये या मुलखांत लोकांस उद्योग मिळवून देण्याच्या कामी खर्च झाले. एकदम प्रथम आगगाडीच्या रस्त्याचे काम सुरू झाले म्हणजे दोन दिवस रोजगारास तेजी येते, तेवढा नफा खेरीज करून बाकी कायमचा नफा आपल्या लोकांस आज तागाईत किती झाला हे पाहिले असतां, असे दिसून येते की, आगगाडी सुरू झाल्यापासून ते आज तागाईत उत्पन्न झालेले जमेस धरून शिवाय रेलवे कंपनींतील भागीदार लोकांस हिंदुस्थान सरकाराने सुमारे २० कोट रुपये व्याजा पोटी भरले आहेत. म्हणजे आगगाडी सुरू झाल्यास सुमारे वीस वर्षे झाली, येवढ्या अवकाशांत वीस कोट रुपये, जे पंचावन्न कोटी रुपये आगगाडीचा रस्ता चालू करण्याचे कामी या देशांत खर्च झाले, व ज्यांचा मात्र या देशांतील लोकांस रोजगार मिळवून देण्याच्या कामा उपयोग झाला, त्यांच्या व्याजा ऐवजीं भरावे लागले. अशाच रितीने पांच फूट सहा इंच इंदीच्या जेवढ्या लाईनी आहेत, ह्मणजे बहुत करून सर्व प्रस्तुतचे चालू असलेले रस्ते यांची व्यवस्था आणखी वीस वर्षे अशीच चालल्यास आलीकडे दरसाल दहा पांच वर्षे ज्याप्रमाणे दीड पासून दोन कोटी रुपयांची बुड भरावी लागते, त्याप्रमाणे आपणास भरणे पडेल, ह्मणजे एकंदरीत चाळीस वर्षांचे आंत ह्या बुडीची रक्कम

भांडवला येवढी होणार आहे. आगगाडीच्या संबंधाने हा विचार सर्वत्रांनी ध्यानांत ठेवणे जरूर आहे. आगगाडीचे रस्ते चालू करण्याचे कामी १८७१ अखेर ९० कोट रुपये खर्च झाले होते. जे नव्वद कोट रुपये खर्च झाले, ते नव्वद कोट रुपये खर्चून बांधलेल्या लाईनीचे उत्पन्न १८७१ साली ६ कोट १४ लाख रुपये झाले. १८७० साली सहा कोट तीन लाख रुपये उत्पन्न झाले होते. या पैकी निम्बेहून अधिक म्हणजे तीन पातून चार कोटी रुपये आगगाडी चालू ठेवण्याचे कामी दरसाल खर्च होतात. बाकी निवळ नफा राहतो तो ९० कोटीच्या मानाने शेकड्या तीन रुपये प्रमाणे देखील पडत नाही. म्हणून सरकार तिजोरीतून दांडपातून दोन कोटी रुपये दरसाल भरतीस घालवे लागतात. असा अतोनात खर्च दुसऱ्या कोणत्याही येवढ्या मोठ्या कारखान्यांत होत नसेल. अशा रीतीने चाललेल्या कारखान्याचा आपल्या देशातील रोजगाराच्या संबंधाने कितपत उपयोग आहे हे सर्वत्रांचे ध्यानांत येईल.

जर तपशिलवार जो प्रकार लिहिला आहे त्यावरून परस्य लोकांची सत्ता या देशावर असल्याने येथील व्यापारास जो खंडणी घावी लागते, व यांचे ऐवजी जो आपणास अंशतः मोबदला मिळतो, त्याचे स्वरूप सर्वत्रांचे ध्यानांत येईल. या एकंदर विचाराचे पर्यवसान पुर्णपणे ज्याचे लक्षांत येईल यास हा देश परस्य लोकांच्या अंमलाखाली असल्याने आपल्या व्यापाराची सर्वस्वी हानी आहे, किंवा आपला सर्वस्वी लाभ आहे, अशा ज्या वस्तुतेक लोकांच्या एकदेशीय समजूती असतात, त्यांत तथ्यांश किती मानाने आहे हे कळून येईल. राज्यसत्तेच्या संबंधाने आपण एका दूर द्वीपस्थप्रभूची मजा झालो आहो. परंतु त्याच सत्तेच्या आश्रयाने व्यापाराच्या कामी आपला निकट संबंध सर्वे पृथ्वीतील देशांवर दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे, यामुळे आपल्या देशाची खरी योग्यता केव्हांना केव्हां तरी फळास येईल. आज इतके दिवस पृथ्वीतील सर्व लोकांपैकी अशी घनाढ्य लोकांशी राज्य सत्तेच्या व व्यापाराच्या संबंधाने आपली सांगड असतांना आपली दशा इत-

की दीनकी असावी याविषयी प्रसंगवशात् आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाही. तथापि थोराच संगत सर्वकाळ गरिबास धनिक करिते असे घडत नाही. आपण क्षणभर जर सर्वत्रांनी अशी कल्पना केली की, आपण जेवढे पुण्यांत प्रमुख लोक राहतो हे सर्व इनामदार असून आपली इनामे दूर कोंकणांत आहेत, तेथे आपण कारकून पाठवून मत्तयाने सर्व वसूल करून तो वसूल तिकडून इकडे आणून या शहरांत आपल्या पंपचांत व इपकबानींत खर्च करितो. आपण कधी आपल्या इनाम गावी जात नाही, वसूल मात्र येथे आणून मोठे वाडे बागवगीचे बांधून सुख भोगितो. अशी क्षणभर कल्पना केली असतां ह्या गोष्टीचा समज कांहीं अंशी होईल. अशी कल्पना करण्यास विशेष अडचण ही नाही, कारण स्वकीय अमलांत या शहराची स्थिति याच तऱ्हेची होती, व हल्लीही याच संबधाने या शहरास जुन्या रीतीची कांहीं शोभा आहे. तेव्हां अशी जर कल्पना केली तर आपण इनामदार श्रीमंत आहोत, या संबधाने आपल्या इनाम गांवांतील रयतही सुखी असावी असे होत नाही, ज्यांची इनामे व शेतभाती मावळांत व कोंकणांत आहेत, त्यांची व मावळांतील आणि कोंकणांतील रयतेची स्थिति त्यांनी लक्षांत आणली ह्मणजे उलट या दोन्ही गोष्टीत व्युत्क्रम प्रमाण असते हे त्यांस उघड दिसून येईल. तसेच हिंदुस्थानचे राज्य हे साहेब लोकांस इनाम आहे. ते श्रीमंत आहेत ह्मणून आपणही त्यांचे सुखाचे विभागी असावे असे अवश्य होत नाही. दुःखांत सुख येवढेच आहे की, जसा एकादा इनामदार आपल्या इनाम गांवांत देऊळ बांधतो, किंवा नदीला धरण बांधितो, किंवा विहीर खणतो, अगर चावडी बांधतो, त्या योगाने त्याच्या गांवाची प्रजा त्याचा धर्म अगर हास पाहून जशी खुष असते, तद्वत जो थोडा बहुत अंश विलापतेतील संपत्तीचा माझरत इकडे येतो, त्याच्या ओलाव्याने आपले जीवन होत आहे. ह्मणून आपण खुष असावे, व ते जीवन वाढविण्याचा नेहमी आपला उद्योग चालू असावा.

याप्रमाणे हा विचार आहे. आतां आपल्या लोकांस हे भाग्य

मांडें आहे की, परमेश्वर रूपेने ज्या भूमीमातेच्या भोक्ष्यात आपण पडलों आहों तिची समृद्धि व फलरूपता अशा मानाची आहे की, सर्वे पृथ्वीतील हवा, पाणी व जमीन आपल्या मुत्रांत आहे, सर्व देशातील झाडे, वनस्पती, औषधे, रत्ने, धान्ये, आपल्या जमिनीत विपुल व सहज पिकतात, असें साटले तरी चालेल. हिंदुस्थानाच्या व्यापाराच्या संबंधाने या गोष्टीचा विचार विशेष रीतीने मनांत ठसतो. येथील प्रजा दुर्बल, दुर्भिक्षाने पिडलेली, यंत्रांची साधने योग्ये माहीत नाहीत, उद्योग नाही, संपत्ती नाही, संचयाविषयी वासना नाही, अशा प्रजेच्या हातून पृथ्वीतील अन्य देशांवरोबर आपल्या देशाचा टिकाव कसा लागेल ही नेहमी भीति मनांत वाटते. या भीतीचे निराकरण परमेश्वराने आपल्या जनकभूमिमातेचे अंगी जी विलक्षण कामधेनुसारखी सिद्धी दिली आहे त्या सिद्धीच्या योगाने होतें. ज्या ज्या वेळी व्यापाराच्या संबंधाने एखाद्या उपयोगी व्यवहारातील जिनसाची तूट अन्य देशी पदण्याचा प्रसंग आला, त्या त्या वेळी आपला देश पुढे होऊन आपणासारख्या दुर्बल लोकांचे प्रयत्नानेही ती तूट भरून आली. येवढेच नाही, परंतु ज्या देशात ती तूट झाली त्या देशावर त्या पदार्थाच्या संबंधाने जो आपला पगडा बसला तो पुढे पहिली अडचण संपली असताही आपण सोडला नाही. ह्यांत कोणास अतिशयोक्ती वाटेल तर अतिशयोक्तीचा काही प्रकार नाही. मागील वीस वर्षांत असे चार प्रसंग भिन्न काळीं भिन्न देशाच्या संबंधाने आले, त्या चारी प्रसंगी आपल्या देशाने पुढे होऊन प्रसंगी पुरवटा केला येवढेच नाही, परंतु पुढे नेहमीचीच किफायत आपली करून दिली. अशी समृद्धि व असे वैभव दुसऱ्या कोणत्याही देशाच्या आंगी नाही. मनुष्यकृतीने, व महत्प्रयासाने कष्टसाध्य गोष्टी आपल्यापेक्षा बहुत पटीने जास्त इतर देशांत होतात. परंतु आपले देशाचे जे सामर्थ्य वरा वाणिले, व त्याची तपशीलवार हकीगत पुढे सांगतो, ते आपल्या देशासच भूषण होऊन राहिले आहे. मागील वीस वर्षांत ह्या देशांत काहीची व चाहाची लागवड सुरू झाली. मागील वीस वर्षांत जे

व्हां प्रथम रूस देशाशीं इंग्रज लोकांची लढाई सुरू झाली, तेव्हां त्या देशांतून विलायतेस ताग व ज्यूट व जवस वगैरे जात होते ते बंद झाले. ती संधी आपल्या देशानें पाहून एक हात पुढें केला तेणें करून विलायतेत पडलेली तूट भरून आली एवढेंच नाही, परंतु पुढें लढाई संपल्यावरही रूस देशातील मालास कोणी हातांत धरीनासा झाला. त्याचप्रमाणें अमेरिकेशीं लढाई सुरू झाल्यावेळीं अमेरिकेतून उत्तम क्यारोलिना तांदूळ परवेशांत जात असे तो बंद झाला. त्या वेळीं पॅगु व ब्रह्मदेश व बंगाल या प्रांतांतील तांदुळांनीं जो पुरवठा केला तो अशा तऱ्हेनें केला कीं, लढाई संपली तरी इकडच्या तांदुळांची चाहा दिवसेंदिवस वाढून माल ज्यास्ती बाहेर जाऊं लागला. त्याचप्रमाणें सर्वत्रांस विदित आहे अशा तऱ्हेच्या कापसाचा व्यापार अमेरिकेतील लढाईच्या संवधानें विशेष उदयास आला. त्यानें हल्लीं लढाई संपली तरी पिछेहाठ वजनाच्या संवधानें क्षणप्यासारखा घेतली नाही. याच मानानें लोकरीच्या व्यापाराचा ही विचार आहे. प्रत्येक जिनसांच्या व्यापाराचा उदय व वृद्धि कशी झाली ह्याबद्दल तपशिलवार हकीगत संक्षिप्त रीतीनें पुढें सांगतो.

१८५० सालीं बाहेर देशाशीं ज्या जिनसाचा आपला मुख्य व्यापार होत होता तें मान मनांत घेऊन त्या नंतर आलीकडे वीस वर्षांत जो प्रत्येक जिनसाचे संवधानें फारक पडला आहे तो फारक ज्या ज्या संवधानें पडला ते संवध समजणें म्हणजे देशाचा इतिहासच ठाऊक असला पाहिजे. तितक्या तपशिलानें माहिती देण्याचा माझा विचार नाही. आपल्या देशाचे वैभवं कोणच्या तऱ्हेचें आहे हें साधारणपणें लक्षांत आलें म्हणजे पुरे आहे. प्रथम चाहाचा जिनस घेतला असतां चाहा चीन देशांत पिकतो हें सर्वत्रांस ठाऊक आहे. चीन देशाशीं कंपनी सरकारचा व्यापार होता, त्यांत चाहाच्या संवधानें एकंदर व्यापार कंपनी सरकाराशिवाय दुसरे कोणी करूं नये असा प्रतिबंध पुष्कळ वर्षे होता. तो प्रतिबंध १८३४-३५ सालीं अखेर

नाहीसा झाला. पुढें हिंदुस्थानांत चाहा उत्पन्न करण्याची सोय आहे असे साहेब लोकांस वाटल्यावरून हिमालय पर्वताच्या पायथ्याशी जे प्रदेश, असाम, काचार, छोटा नागपूर, आदिकरून आहेत, तेथें चाहा उत्पन्न करण्याचा उद्योग सुरू झाला. त्यास पुढी पंचवीस वर्षे झालीं नाहीत. चाहास या देशांत युरोपियन वस्तीशिवाय सव विशेष नाही, यामुळे बहुतेक चाहा बाहेर विलायतेस जातो. १८५१ पासून १८५५ साला पर्यंत दरसाल सुमारे ११ लाख रुपयांचा चाहा पर देशीं गेला. १८५५-६० सालांत हें सरासरीचे मान दरसाल- ८॥ लाख रुपयांवर येऊन बसलें. १८६१-६५ सालांत हें मान तिप्पट वाढलें, म्हणजे २२॥ लाख रुपयांचा चाहा सरासरीने दरसाल बाहेर गेला. १८६५-७० चे दरम्यान हें मान फार वाढलें आहे, त्याचे प्रमाण खालीं लिहिले तपाशिल्यावरून दिसून येईल. चाहाच्या बागा सुमारे ४५९ सदर प्रांतांत हल्लीं झाल्या आहेत. एकंदर चाहा खालीं गुंतलेली जमीन ६०-६५ हजार एकर आहे. चाहाचे पीक १८७० सालीं १॥ कोट पौन्ड, दर पौन्डास आठ आणेप्रमाणें पन्नास लाखापासून ६० लाख रुपयांचे किंमतीचे, झाले. व सत्तर हजार मजूर लोक या बागांत कामावर असून त्यांचा उत्तम चरितार्थ होत आहे. हा एक चाहाचा तपाशिल झाला. याप्रमाणेंच काफी चाही तपाशिल आहे. काफी आरब्धानांत पिकते हें सर्वत्रांस विदीत आहेच. ज्याप्रमाणें उत्तरेस हिमालयाचे पायथ्याशीं चीन देशांत मुख्यत्वेकरून पिकणाऱ्या चाहास फरमाशी हवा, पाणी, व जमीन मिळाल्यामुळे तिकडे तें पीक वाढलें, त्याचप्रमाणें दक्षिणेंत निळगिरी पर्वताच्या माथ्यावर व बाजूवर, तसेच सिव्हलद्वीपांत, काफीचे पीक होईल असे साहेब लोकांस वाटल्यावरून आपल्या देखत, म्हणजे सुमारे २५ वर्षांचे आंत, हा उद्योग तिकडे सुरू झाला. निळगिरीचे पहाडांत हल्लीं साहेब लोकांच्या काफीच्या बागा २८९ आहेत, व २१५०० आपल्या लोकांनीं त्यांचे उदाहरण पाहून केल्या आहेत. एकंदर दोन्ही मिळून एक लाख एकर जमीन या कार्यां गुंतली आ-

हे. याशिवाय मद्रासतील दुसरे प्रांती व त्रवणकोर संस्थानाचे अमलांतील मुलखांत काफ़ी पिकते ती खेरीज आहे. काफ़ीचा जिनसही एतदेशीय लोकांच्या खपाच्या जिनसांपैकी नाही. यामुळे युरोपियन वस्तीत जो खप होतो त्याशिवाय बाकीचा सर्व माल विलायतेस जातो. १८५०-५५ पर्यंत दरसाल सरासरी ९॥ लाख रुपये किमतीची काफ़ी बाहेर देशीं गेली. १८५५-६० सालापर्यंत हे सरासरीचे मान १३॥ लाख रुपयांचे झाले. पुढील पांच सालांत हे मान ५५॥ लाख रुपये झाले; त्याच्या पुढील पांच सालांत हे मान फारच वाढले. एकंदर १८७० साली २८ पौन्डाचा मण अशा मणायर चार आणे जकातीचे उत्पन्न ३॥ लाख रुपये झाले, हणजे ८५॥ लाख रुपयांचा जिनस बाहेर देशीं गेला असे लढले असतां चालेल. ह्याप्रमाणे ह्या जिनसांची हवाल आहे.

ह्याप्रमाणे अरबस्थानाचा मुख्य जिनस काफ़ी, व चीन देशाचा मुख्य जिनस चाहा, ह्यांचे कायमचे वास्तव्य आपल्या देशांत झाले आहे येवढेच नाही, परंतु त्यांचा फैलाव दिवसे दिवस होत आहे. आतां कापसाच्या संबधाने आपल्या देशाच्या सामर्थ्याचे वर्णन करणे जरूर आहे. अमेरिकेतील लढाई सुरू होण्यापूर्वी या देशांतून कापूस विलायतेस वगैरे बाहेर देशीं जात असे, परंतु त्याचे मान फार किरकोळीने होते. बहुशा कापूस देशाचा देशांतच खपत असे. अमेरिकेच्या कापसापुढे आपल्या देशातील वाईट कापुसास कोणी विलायतेच्या बाजारांत पुसत नसत. १८६० सालापासून १८६८ पर्यंत अमेरिकेंतून व हिंदुस्थानांतून विलायतेस कापूस गेला त्याचे मान खालील कोष्टकावरून कळून येईल.

अमेरिकेतील कापूस गट्टे.	हिंदुस्थानातील कापूस गट्टे.
१८६०-६१ २८३८०००	४२२०००
१८६१-६२ २०२६०००	७४००००
१८६२-६३ ८००००	८०५०००
१८६३-६४ १४५०००	१०४८०००
१८६४-६५ २१७०००	१३४९०००
१८६५-६६ ४८८०००	१०५६०००
१८६६-६७ १२८२०००	१६१९०००
१८६७-६८ १३६१०००	१३५०००
१८६८-६९ १३५००००	१३७००००

यावरून हे ध्यानांत येईल की, विलायतेच्या बाजारांत १८६०-६१ सालीं जितका कापूस स्वपत्या सांतून दर शंभर गठ्यांपैकीं ८२ गट्टे अमेरिकेतील होते, व आपल्या इकडील शकडा १२ गट्टे होते. तेंच मान दोन वर्षांत ज्या वेळेस कापसाची चणचण झाली तेव्हां दुष्पट, तिष्पट, चौष्पट, वाटले. हल्लीं कापसाची किंमतही उतरली आहे, व अमेरिकेतील कापूस पुनः पूर्ववत् येऊं लागला, तरी आपले चढलेले मान विशेष कमी झाले नाही. १८६८-६९ सालीं निमा कापूस अमेरिकेतील, व निमा आपल्या देशातील, पिकलेला विलायतेच्या बाजारांत स्वपत्या. ह्या कापसाच्या व्यापाराच्या संबंदाने मुंबई बंदराचे महत्त्व विशेष आहे. एकंदर १६ लाख गट्टे १८७०-७१ सालीं या देशांतून बाहेर देशीं गेले, सांपैकीं १२१ लाख गट्टे कापूस एकट्या मुंबई बंदरांतून बाहेर गेला. बाकी चारलाख सुमारे बंगाल, मद्रास, वगैरे इत्याख्यांतील बंदरांतून गेला. मुंबई बंदराच्या व्यापाराच्या हकीकतीचे जे रपोट दरवर्षीं छापतात त्यांतील शेवटल्या रपोटांत मागील दहा सालांत मुंबई बंदरांतून कापूस किती पौंड वजनाचा व किती किंमतीचा बाहेर देशीं गेला, व सांपैकीं खुद्द विलायतेस किती कापूस गेला, ह्याबद्दल तपशिलवार माहिती दिली आहे. ती पुढील कोटकावरून ध्यानांत येईल:-

मुंबई बंदरांतून बाहेरदेशी एकंदर किती कापूस गेला त्याचे वजन पौंड किंमत रूपये.	पैकी खुद विलायतेस किती कापूस गेला त्याचे वजन पौंड. किंमत रूपये.
१८६२-६३ ३६॥ कोटि १५ कोटि.	३४॥ कोटि १४ कोटि.
१८६३-६४ ४०॥ २८	३८॥- २६॥
१८६४-६५ ३८ ३० $\frac{३}{४}$	३६ २९
१८६५-६६ ५९॥ २५॥	५०॥ २४॥
१८६६-६७ २७ $\frac{३}{४}$ १२	२६ $\frac{३}{४}$ ११ $\frac{३}{४}$
१८६७-६८ ४४॥ १५॥	३९ १३॥
१८६८-६९ ४९ $\frac{३}{४}$ १५	४० १२
१८६९-७० ३८॥ १४ $\frac{३}{४}$	३१ ११॥
१८७०-७१ ४३ $\frac{३}{४}$ १५॥	३५॥ १३
१८७१-७२ ५३ $\frac{३}{४}$ १४॥	३८ १० $\frac{३}{४}$

द्या कोष्टकांत ध्यानांत ठेवण्या सारख्या पुष्कळ गोष्टी आहेत. परंतु मुख्य ही की, किंमतीच्या तेजीवर आपला कापसाचा व्यापार हल्लीं अवलंबून नाही. मागील दोन चार सालांत किंमती साधारण असून ही एकंदरीत १८७१-७२ सालीं जितका कापूस आपल्या बंदरांतून बाहेर गेला, इतका अमेरिकेतील लढाई चालू होती तेव्हां देखील गेला नाही. तेव्हां आपल्या मालाची चहा वाढली आहे ह्मणून इतका पुष्कळ कापूस बाहेर खपला गेला हे उघड आहे. दुसरी गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी ही आहे की, एकत्र विलायतेवर जसे आपण दहा वर्षां मागे कापसाच्या संबधानें अवलंबून होतो तसे आतां अवलंबून नाही. विलायतेशीं पूर्वी जो आपला व्यापार होता तो कमी झाला नाही, व वाढला ही नाही, परंतु इतर देशांशी जो मुळींच व्यापार नसे, तो मात्र दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. ह्मणजे १८६३-६४ सालीं ४०॥ कोट पौंड कापूस एकंदर बाहेर धाडला, त्यापैकी दोन कोट पौंड कापूस खेरीज करून बाकी सर्व माल विला-

यतेंत सपला. त्याच मानानें एकंदर २८ कोटि रुपये किंमतीपैकीं २६ कोटि रुपये त्या देशांतून इकडे आले. ती स्थिति हल्लीं नाही. लणजे विलायतेस जो ३८ कोट पौंड कापूस १८६३-६४ सालीं आपण धाडला, तितकाच कापूस १८७१-७२ सालीं धाडला, परंतु विलायते खेरीज इतर देशांत १८६३-६४ सालीं दोन कोट पौंड धाडला होता त्या ठिकाणीं १४ कोट पौंड कापूस १८७१-७२ सालीं धाडला. तसेच आलीकडे कापसाची किंमत कमी आहे त्या मानानें देखील चार कोट रुपये विलायते शिवाय मुलखांतून आपणास १८७१-७२ सालीं मिळाले. हा प्रकार ज्याचे समजुतीस येईल त्यास आनंद झाल्यावाचून राहणार नाही. कारण विलायतेशीं जेव्हां प्रथम कापसाचा व्यापार वाढू लागला तेव्हां ही मोठी भीति सर्व लोकांच्या चिंतांत होती कीं, लढाई संपली, व पुनः अमेरिकेकडून कापूस विलायतेस येऊं लागला, लणजे इकडील मालास कोणी विचारणार नाही. ती भीति धरण्याचें आतां पुष्कळ अंशीं काहीं कारण उरलें नाही. कारण आपला कापूस वजनाच्या मानानें विलायतेस कमी जात नाही एवढेंच नाही, परंतु विलायतेखेरीज इतर देशांत पूर्वीं आपला कापूस मुळींच जात नसे तो आतां बराच जाऊं लागला आहे. एकंदरींत कापसाच्या व्यापारानें आपणास दगा दिला अशी जी कित्येक लोकांची समजूत आहे ती निष्कारण आहे असे म्हणण्यास हरकत दिसत नाही. १८५०-५१ पासून १८५५-५६ पर्यंत सरासरीनें दरसाल कापूस तीन सव्वातीन कोटी रुपयांचा बाहेर गेल्या, तेंच मान १८६० सालापर्यंत होतें, म्हणजे १८५५-६० पांच सालांची सरासरी काढतां ३।।। कोटी रुपयांचा कापूस बाहेर गेला, असे दिसून येतें. १८६० पासून १८६५ सालांत जें कापसाला तेज आलें होतें तेंणेंकरून सरासरीचे मान २२ कोटि रुपये झाले. व दोन सालें १८६४ व ६५ सालीं, ३६ पासून ३७ कोटि रुपये कापसाचे व्यापारांत या देशास मिळाले. त्या पुढील पांच सालांत हे मान उतरलें आहे तरी १५ कोटी रुपये दरसालचे सरासरीनें या देशांत येतात,

हणजे लढाईच्या पूर्वीच्या मानापेक्षां चौपटीने सुमारे हल्लीं कापसाची किंमत आपणास मिळते; याप्रमाणे कापसाच्या व्यापाराची स्थिति आहे. लोकरांचे व्यापाराचीही स्थिति अशीच आहे. १८५०-५५ सालपर्यंत १५ लाख रुपयांची लोकर सरासरीने दरसाल बाहेर गेली, पुढील पांच सालांत हे मान ३५ लाखांचे झाले. त्याच्या पुढील पांच सालांत हे मान थोडे कमी झाले आहे. तथापि ६० पासून ६५ लाख किंमतीची लोकर हल्लीं बाहेर जाते. याचप्रमाणे जवसाचे व तिळाचे व्यापाराची वृद्धि झाली आहे. प्रथम वरील जिनस विलायतेस रूस देशांतून जात असत. १८५४ सालीं रूस लोकांबरोबर इंग्रज व फ्रेंच लोकांची लढाई सुरू झाली. त्याच्या पूर्वीचे सालीं ४७ लाख रुपये किंमतीचे हे जिनस बाहेर देशीं हिंदुस्थानांतून गेले. १८५४-५५ सालीं हे मान एकदम दुपटीचे झाले. १८५५-५६ सालीं हेच मान तिपटीचे झाले, म्हणजे सव्वा कोट रुपयांचा माल बाहेर गेला. पुढे इकडील जिनसाची चहा अशी वाढली कीं, लढाई बंद झाली तरी हे मान वाढत गेले. हल्लीं कांहीं कमती झाले आहे तरी सव्वा कोटीला तूट नाही. तांदुळाविषयी हाच चमत्कार झाला आहे. बंगाल्यांतून व पूर्वेकडील मुलखांतून पूर्वी दोन सव्वा दोन कोट रुपयांचा हा माल बाहेर जात असत. अमेरिकेंतील लढाई सुरू झाली तेव्हांपासून युरोपांतील एकंदर मुलखांत आपले तांदूळ गोड लागू लागले. त्यांचा खप इतका वाढला कीं, १८६० सालीं जे २१ कोटी रुपयांचे तांदूळ बाहेर गेले, त्यांचे ठिकाणीं १८६२ सालीं ३॥ कोटी, १८६४ सालीं ४ कोटी, १८६५ सालीं ५॥ कोटी, रुपयांचे तांदूळ आपण धाडूं लागलों. लढाई संपून बरीच वर्षे झालीं तरी पेगू व सयाम व बंगाली तांदूळ युरोपांतील देशांत आवडीने लोक घेतात.

वर तपशिलवार हकीकत मुख्य मुख्य व्यापाराच्या जिनसांबद्दल लिहिली आहे, त्याजवरून आपल्या देशाची समृद्धि व वैभव कशी असाधारण आहेत हे लक्षांत आले असेल. चीन देशांतील जिनस

अरबस्थानांतील जिन्नस, अमेरिकेतील जिन्नस, स्वतदेशांतील जिन्नस ह्या देशांत हवे तसे, हवे तितके, विकतात हें आपलें महत्त्वाचें आहे, असें मानण्यास काय अडचण आहे! जमीन, पाणी, व हवा, यांची अनुकूलता आहे, मनुष्यवळाची मात्र अति आहे. आपल्या लोकांच्या दौर्बल्यामुळे एक जिन्नस विकविण्याकडे विशेष लक्ष आपण पुरविल्यास दुसऱ्या जिन्नसाची कमतरता होते, हा अनुभव कापसाचे पीक वाढलें त्या सालीं धान्य महाग झालें तेव्हां प्रत्यक्ष सर्वत्रांत आल्या हें असो, या संवेधानें विशेष विस्तार आतां करण्याचें प्रयोजन दिसत नाही.

एकंदरीत आपल्या परदेशाशीं व्यापार कसा वाढत गेला आहे याचें स्वरूप लक्षांत घेण्याकरितां १८३४ सालापासून आजपर्यंत दर पांच सालाची सरासरी काढून खालील कोष्टक तयार केले आहे त्या वरून मान घ्यानांत येईल.

माल देशांत वाहेरून एकंदर आला तो रूपये	माल देशांतून वाहेर गेला तो रूपये	व्यापाराची एकंदर नेरीज रूपये
१८३४-३९ ७ $\frac{१}{३}$ कोटी	११ $\frac{१}{२}$ कोटी	१८ $\frac{१}{२}$ कोटी
१८३९-४४ १० $\frac{२}{३}$ "	१४ $\frac{३}{४}$ "	२४ $\frac{३}{४}$ "
१८४४-४९ १२ $\frac{३}{४}$ "	१७ "	२९ $\frac{३}{४}$ "
१८४९-५४ १५ $\frac{३}{४}$ "	२० "	३५ $\frac{३}{४}$ "
१८५४-५९ २६ $\frac{३}{४}$ "	२५ $\frac{३}{४}$ "	५२ $\frac{३}{४}$ "
१८५९-६४ ४१ "	५३ $\frac{३}{४}$ "	८४ $\frac{३}{४}$ "
१८६४-६९ ४९ $\frac{३}{४}$ "	५७ $\frac{३}{४}$ "	१०७ "
१८७०-..... २६ $\frac{३}{४}$ "	५३ $\frac{३}{४}$ "	१०० "
१८७१-..... ३८ $\frac{३}{४}$ "	५७ $\frac{३}{४}$ "	९६ $\frac{३}{४}$ "

सदरील तपशिलवरून तीन गोष्टींची फोड वाचणारांच्या ध्यानांत सहज येईल. (१) वाहेरून येणाऱ्या मालाचा आंकडा माल वाहेर

जातो व्यापेक्षां पुष्कळ कोटीचे फरकाने कमी असतो (२). हा फरक दरसाल वाढत चालला आहे. १८३४ साली चार कोटीचा फरक होता, तो १८७० साली साडेसात कोटी, व १८७१ साली १९ कोटीचा फरक पडला. ज्या मानाने बाहेर जाणाऱ्या मालाची किंमत अथवा मान वाढले आहे, त्या मानाने देशांत येणाऱ्या मालाचे मान अथवा किंमत वाढली नाही. आपला व्यापार दोन्ही रीतींनी वाढला आहे, तरी स्वतंत्र मुलखाचा व्यापार जसा सारखा दोन्ही अंगाने वाढतो तसा वाढला नाही. मूळ बाहेर जाणारा माल वाहेरून येणाऱ्या मालापेक्षा कमी असावा हे ज्या देशांतील व्यापाराचे स्वरूप अविकृत असते त्या देशाच्या व्यापारांत मुख्य लक्षण आढळते. ते लक्षण आपल्या देशाच्या व्यापारांत दिसत नाही एवढेच नाही, परंतु ही विकृति दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. याविषयीच्या कारणाचा विचार पूर्वी झाला आहे तेव्हां पुनरुच्चार करणे जरूर नाही. आपल्या देशाची संपत्ति वाढत आहे किंवा नाही, याचे मान देशांतून जो माल बाहेर जातो त्यावर केवळ बांधता येत नाही. जो देशांत वाहेरून माल येतो तो माल दिवसेंदिवस जास्ती खपविण्याचे सामर्थ्य देशाच्या अंगी आल्यास देशांत संपत्ति वाढल्याचे अनुमान करण्यास विशेष कारण होते. आपल्या देशांतून बाहेर माल जातो त्याचे मान वाढले आहे, याचे एक उघड कारण देशावरील करांचे ओझे फार वाढले आहे. जितके करांचे ओझे फार वाढते तितक्या अंशाने माल विकणारे लोकांस आपला माल विकण्याचे विशेष जरूर पडते. आतां हे करांचे मान कसे वाढले आहे याचे प्रमाण पाहिले असतां १८३४-३९ या पांच सालांत सरासरीने २२ कोटि रुपये दरसाल इंग्रजी अमलांतील हिंदुस्थानची वसुली बेरीज होती. ही वसुलाची रकम पुढील पांच सालांत सरासरीने २४ कोट रुपये झाली. पुढील पांच सालांत वसुलाची बेरीज दरसाल सरासरी २५ कोट रुपयांची होती. पुढील पांच सालांची सरासरी २८ कोट रुपये पर्यंत वाढली. पुढील पांच साले, सणजे १८५४-५९, यांत हे सरासरीचे मान ३४ कोट

रुपये पर्यंत चढलें. त्याचे पुढील पांच सालांत हें मान १५ कोट रुपयांचें झालें. पुढील पांच सालांत हें मान १७ कोटीचें झालें. व आलीकडे पांच सालें हें मान ९० कोटींवर येऊन बसलें आहे. एकंदरीत तीस वर्षां पूर्वी जो हिंदुस्थानाचा वसूल होता त्याचे दुपटीनें हल्लीं वसुली बेरीज झाली आहे. इतका वसूल वाढला आहे, यामुळे त्याची फोड करण्याकरितां शेतकरी व इतर धंद्याचे लोकांस बाहेर देशीं माल पूर्वीपेक्षां ज्यास्ती पाठवावा लागतो. आपल्या देशांतच सदर माल खपवूं लढल्यास सवड नाहीं. बाहेर देशीं आपल्या मालास किंमत बरी येते, यामुळे आपण बाहेर माल धाडतो. जितका, माल आपण बाहेर धाडतो, त्यापैकीं जेवढा भाग कराची रकम दुपट झाली आहे त्याची भरती करण्याकरितां बाहेर देशीं जातो, तितक्या मानानें आपला व्यापार खरोखरी वाढला असें लक्षणवत नाहीं. एकाद्या गृहस्थास पुष्कळ सावकार लोकांचें कर्ज असलें लणजे त्याचे फोडी करितां त्याचा महिन्याचा पगार आला, किंवा सालीना त्या तैनात पोंचते ती पोंचली, लणजे त्याच्या पगाराचा किंवा तैनातीचा सर्व ऐवज रुपयांच्या रुपानें किंवा त्याचे रूपांतर होऊन बाजारांत वांटला जातो, या संबधानें त्याचा सर्वपैसा घराबाहेर जातो लणून त्याचा बाजारांत व्यापार मोठा चालला आहे असें लणतां येणार नाहीं. तद्वत् आपल्या देशाची स्थिति आहे. आपल्या देशाच्या वसुलपैकीं विलायतेस जो भाग खर्चला जातो त्याच्या संबधाचा विचार वेगळा आहे. त्याची फोड समजुती पुरती पूर्वी झाली आहे. हल्लींचा विचार स्वतंत्र आहे. जो आपला बाहेर देशांशीं व्यापार होतो त्यापैकीं सरकारच्या वसुलाची बेरीज भरून देण्याकरितां रयत लोकांस आपला माल विकण्याचें जितकें जरूर पडतें, व त्या संबधानें जितका माल बाहेर जातो, तितक्या अंशानें देशाचा व्यापार वाढला असें लणतां येत नाहीं. हा विचार सर्वत्रांचे ध्यानांत सहज येत नाहीं, परंतु यांत विशेष गूढ लणण्यासारखें काहीं नाहीं. मागील तीस वर्षांत आपला व्यापार कांहींच वाढला

नाहीं असें हणतां येत नाहीं. व्यापार वाढला आहे परंतु वर जे तपशिलवार आंकडे दिले आहेत त्याजवरून व्यापार वाढल्याचें जें मान कळून येतें तें मात्र वास्तविक मान नाहीं. त्यापैकी जितका माल कराचे फेडीकरितां आपण बाहेर देशीं धाडला तितका व्यापार वाढला नाहीं, असें समजणें नरूर आहे. हें अनुमान खरें आहे अशा विषयीं दुसरें प्रमाण असें आहे. पृथ्वीतील सर्व स्वतंत्र देशांच्या व्यापाराची स्थिति अशी आहे कीं, एका देशाचे निरगिराळे प्रांतांचा देशांतले देशांत जो परस्पर व्यवहार होत असतो त्यापेक्षां त्या देशाचा अन्य देशाशीं व्यवहार कमी असतो, किंवा निदान या दोन्हीमध्ये कांहीं सारखें प्रमाण असतें. आपल्या देशाची स्थिति तशी नाहीं. बाहेर देशाशीं आपली एकंदरीत व्यापार संबंधानें सुमारे १०० कोट रुपयांची घडामोड चालते. परंतु आपल्या देशांतील बंदरांचा एकमेकाशीं व्यापार अवघा २५ कोटी रुपयांचा होतो. यावरून विचार पाहातां, २० कोटी प्रजेची एकमेकाशीं जी देवघेव होते तिचे मान सदर प्रजेचा दूरदेशस्थ द्वीपांतील लोकांशीं जो व्यवहार घडतो त्याच्या चौथ्या हिशानें आहे. यावरून ही वरील अनुमानास बळकटी येते, हणजे आलीकडे जो आपला बाहेर माल जास्ती जातो तितक्या अज्ञानें आपला व्यापार वाढला असें हणता येत नाहीं.

आपल्या देशांतून बाहेर देशीं जो माल जातो त्याचें मान वीस वर्षांत पुष्कळ वाढलें आहे, तथापि नुसत्या आंकड्यांवरून जो बोध होतो तो खरा नव्हे, त्याप्रमाणें देशाची संपत्ति व सामर्थ्यही वाढली नाहींत; देशांतून पुष्कळ माल सरकारच्या वसूलीची, बेरीज दुप्पट वाढली त्याच्या नडीनें बाहेर देशीं पाठविला जातो, तितक्या मानानें व्यापार वाढला असें होत नाहीं; ह्या सर्व गोष्टींचा खुलासा वर विस्तारानें केला आहे, व सदरील अनुमानास बळकटी आणणारे दुसरें प्रमाण दाखविण्यांत आलें कीं, देशाची खरोखर संपत्ति वाढून आपला व्यापार वाढला असता तर, आपल्या देशांतील बंदरांचा एकमेकाशीं व्यापार ही त्या मानानेंच वाढला असता. तो व्यापार तसा वाढला नाहीं तेव्हां परद्वीपस्थ

लोकांशीं जो आपला वाटलासा दिसतो तो पुष्कळ अंशानें मिथ्याभास आहे, ह्याचें ही स्पष्टीकरण वर केलें आहे. हल्लीं देशांत जो माल बाहेरून येतो त्याचदल थोडा विचार कर्तव्य आहे. आपल्या देशांत सोन्या रूप्याच्या खाणी नाहीत, व दागिन्यांच्या कार्मी व चलनीकरितां कोऱ्यावधी रूप्यांच्या किमतीच्या सोन्यारूप्याचा खप आपल्या देशांत दरसाल होतो, या दोन कारणांमुळे बाहेरून येणाऱ्या माला मध्ये सोने व रूपे हे जितकें काहीं अंशी मुख्य आहेत, व हे जितके विपुलतेनें आपणांत मिळतील तितकी या देशाची स्थिति चांगली होणार आहे. एकंदर २० कोटी प्रजेच्या दागिन्यांच्या कार्मी कोऱ्यावधी रूप्यांचें सोने व रूपे दरसाल शिजून मार्तींत मिळत आहे, तशीच चलनीच्या कार्मी ही शिज बहुत होत आहे. एकंदरीत अनुमान असें आहे कीं, दरसाल चार कोट रूप्यांचे चलनीच्या कार्मी सोने व रूपे लागते, व त्याच मानानें दागिन्यांची शीज ही होत असेल. एकंदरीत आठ कोटी रूप्यांचें सोने व रूपे या देशांत आलें नाहीं तर या देशाची दरसाल सर्वस्वी अडचण होणारी आहे. यामुळे ह्या सोन्यारूप्याची जरूर आपणास पृथ्वीतील इतर देशांच्या लोकांपेक्षा फार नडीची आहे. फ्रेंच लोकांनीं मागील दोन सालांत जर्मन लोकांस लडाईचे खर्चाकरितां सुमारे दोनशें कोट रूपये भरले, त्यांपैकीं सुमारे एक तृतीयांश रकमेची फेड नवीन कर न बसवितां चलन बदलून केली. झणजे पूर्वी चलन सोन्यारूप्याची होती, ती कमी केली, व त्या ऐवजीं नोटींचें कागद चालवून सर्व चलनीचें सोने व रूपे जर्मन लोकांच्या पदरांत घातलें. यामुळे एक तृतीयांश रकम नवीन कर न बसवितां त्यांस एकदम देतां आली. तसें आपल्या लोकांचे अंगां शहाणपण, समज, व विश्वास नाहीं, यामुळे चलनीच्या कार्मी कोऱ्यावधी रूप्यांचें सोने व रूपे गुंतून राहिलें आहे, तसेंच दागिन्यांच्या वेडामुळे ही सोन्यारूप्याचा मोठा खप आपणांत होतो. सदरील कारणांकरितां बाहेरून येणाऱ्या मालामध्ये सोन्या रूप्याची योग्यता विशेष गणली आहे.

बाहेरून येणाऱ्या मालाचें प्रमाण सालोसाल कसे वाढलें आहे याचें दिग्दर्शन पूर्वी एके ठिकाणी केलें आहे, परंतु यांत सोन्यारुप्याची व इतर जिनसांची फोड केली नाहीं. ती फोड समजणे अवश्य आहे, याजकरितां खालील कोष्टक तयार केलें आहे.

बाहेरून सोने व रुपे आले तें एकंदर.	सोने रुपे धरून एकंदर माल आला तो.	बाहेर माल गेला तो.
कोटि रु०	कोटि रु०	कोटि रु०
१८३४-३५ २	६१	८
१८३५-३६ २ $\frac{१}{४}$	७ $\frac{१}{४}$	११ $\frac{१}{४}$
१८३६-४४ २ $\frac{१}{४}$	१० $\frac{१}{४}$	१४
१८४४-४९ ३	१२ $\frac{१}{४}$	१७
१८४९-५४ ४	१६ $\frac{३}{४}$	२०
१८५४-५९ ११ $\frac{१}{४}$	२६ $\frac{३}{४}$	२६
१८५९-६४ १७	४१	४३
१८६४-६५ २१	४९ $\frac{१}{४}$	६९ $\frac{१}{४}$
१८६५-६६ २६	५६	५७ $\frac{१}{४}$
१८६६-६७ १४	४५	५०
१८६७-६८ ११	४९	५१ $\frac{१}{४}$
१८६८-६९ १५	५१	५४
१८६९-७० १४	४७	५३
१८७०-७१ १५॥	४९	५८

सदरील तपशिलावरून असे कळून येईल कीं, बाहेरून येणारा माल व सोनेरुपे ह्यांचें मान आलीकडील दहा वर्षांत पहिल्या वीस वर्षांपेक्षां फार वाढलें आहे, तथापि सोने रुपे व इतर जिनस धरूनही देशांत येणारा माल दर-

साल देशांतून बाहेर जाणाऱ्या मालाच्या रकमेहून फार कमी आहे. ही तूट पूर्वी जो राज्यव्यवस्थेच्या संबंधाने खंडणीचा प्रकार सांगितला त्या रूपाने आपणास सोसावी लागते. ही खंडणी देण्याचे जरूर न पडते तर हल्ली जे सोने रूपे आपल्या देशात येते त्यापेक्षा पुष्कळ कोटी ज्यास्त आले असते. हा विचार पूर्वी विस्ताराने झाला आहे, याज्ञकारिता त्याचा पुनः विचार करण्याचे प्रयोजन नाही. बाहेरून येणारा माल आलीकडे दहा वर्षांत वाढला आहे ही जरी गोष्ट खरी आहे, तथापि या सर्व विषयाचे स्वरूपच असे आहे की; यांतील प्रथम दर्शन सत्य नसते. बाहेरून येणारा माल पुष्कळ पटीने वाढला आहे असे दिसते खरे, परंतु त्याची बारीक फोड करून पाहिली असता प्रथम झालेला भास दूर होतो. साधारणतः सरळ व बरोबरीच्या व्यापारांत जितका बाहेरील देशांचा जिन्नस आपल्या देशातील चालू उद्योगांत कमतरतान होता देशांत स्वपेल, तितके देशाचे सामर्थ्य वाढले असे मानण्यास हरकत नाही. देशातील उद्योगास वाळवी लागून बाहेर देशाचा माल ज्यास्ती बाहेर जाऊ लागल्याने केवळ एकंदर देशाचे सामर्थ्य वाढले असे लक्षणता येणार नाही. हा बारीक विचार सर्वत्रांचे ध्यानांत यावा म्हणून दृष्टांत घेऊं. एक मोठे कुटुंब आहे असे समजा. त्यांतील पुत्रपुत्रांनी निरनिराळे धंदे करून एकमेकांची गरज पुरवितात, कोणी शेतकी करतो; कोणी वस्त्रे विणतो, कोणी व्यापार करतो, कोणी शिवतो, कोणी फाडतो, कोणी कांढी, कोणी कांढी, धंदा करून एकमेकांस साद्य करतात, असे मानले तर अशा कुटुंबाचे काम कुटुंबाबाहेर दुसऱ्या लोकांस फार थोडे मिळेल. व त्या संबंधाने त्याचा बाहेर व्यापारही थोडाच चालेल. त्याच कुटुंबांत आळसशिरल्याने लणा, किंवा भांडणे लागल्याने लणा, कोणी कोणास मदत करीनासा झाला, सर्वमागील मिळवलेली संपत्ति मोडून तोडून खाऊं लागले, व कुटुंबा बाहेरील लोकांकडून आपआपलीं सर्व कामे करून घेऊं लागले, असे झाले तर त्या कुटुंबांत बाहेर तयार झालेल्या मालाचा स्वयं पुष्कळपट वाढला असे दिसेल, येवझ्याने त्या कुटुंबाच्या पहिल्या स्थितीपेक्षा

ह्या दुसऱ्या स्थितीत तें कुटुंब अधिक सधन किंवा समर्थ झाले असे कोणी म्हणणार नाही.

त्या आळशी व चैनी कुटुंबाप्रमाणे आपल्या देशाची हल्ली स्थिति आहे. केवळ आंकड्यांच्या तपशिलांवर जाऊन उपयोग नाही. बाहेर देशांतून जो जास्ती माल येतो तो माल कोणच्या तऱ्हेचा आहे, त्या मालाच्या तोडीचा दुसरा माल पूर्वी आपल्या देशांत उत्पन्न होत होता किंवा नाही, नवीन बाहेरून माल आल्याने देशांतील एकंदर उद्योगास कमतरता आली, किंवा उद्योग वृद्धि पावला आहे, हे सर्व विचार अवश्य झाले पाहिजेत.

शिवाय वर जे सालवार अंकडे लिहिले त्यांवरून जितका बाहेरचा माल या देशांत ज्यास्ती खपतो असे आपणास वाटते, तितका खरोखरी आपल्या देशांत आपल्या लोकांत खपत नाही. सदर मालांपैकी पुष्कळ माल आपल्या देशांत येतो, परंतु आपल्या देशांतील लोकांत त्याचा खप होत नाही. आपल्या देशांत साहेब लोकांची वस्ति आहे, त्यांचे सोयीकरितां व त्यांचे कारखान्याकरितां पुष्कळ माल येतो व खपतो. तेव्हां तितक्या मानाने बाहेर देशाच्या मालाचा खप आपल्या लोकांत वाटला असे हणतां येत नाही.

या दोन्ही संबंधाने विचार पहातां विलायतेखेरीज दुसऱ्या देशांशी आपला व्यापार चालतो त्यापासून आपला खरोखर नफा आहे. हणजे सरळ व्यापारांत बरोबरीच्या नात्याने सदर देशांतील माल आपल्या देशांतील मालाच्या मोबदल्याने येतो. बहुतेक म्हणून त्या मालाच्या संबंधाने देशांत पूर्वी उत्पन्न अगर तयार होणाऱ्या मालास विशेष प्रकारचा प्रत्यबाय येत नाही, अशा तऱ्हेचा हा व्यापार आहे. विलायतेशीं जो व्यापार घडतो त्याचे स्वरूप या दोन्ही संबंधाने वेगळे आहे. मूळ व्यापार बरोबरीच्या नात्याने होत नाही. शिवाय आपल्या देशांत उत्पन्न अथवा तयार होत नाही अशा मालाच्या मोबदला तिकडील माल येत नाही, बहुतेक म्हणून या देशांत पूर्वी उत्पन्न व तयार होत असणाऱ्या मालाच्या ठिकाणीं सदर माल येतो, व जो

मल असा येतो त्याचा बोजा आपणावर पडून किरायात त्या लोकांसच होते. या तऱ्हेचा हा व्यापार आहे, याकरिता बाहेरून येणाऱ्या मालापैकी विलायतेहून येणाऱ्या मालाचा व इतर देशांतून येणाऱ्या मालाचा विचार स्वतंत्र केला पाहिजे.

विलायतेहून येणाऱ्या व विलायतेखेरीज अन्य देशांतून येणाऱ्या मालाची फोंड केली असता मागील १४ वर्षांत खाली लिहिल्याप्रमाणे आपल्या व्यापाराचा क्रम वाढत चालला आहे असे कळेल.

विलायतेहून माल आला त्याची किंमत		इतर देशांतून आला त्याची किंमत	
१८५८-५९	२२ कोटी रुपये.	९	कोटी रुपये.
१८५९-६०	२१॥ "	१३	"
१८६०-६१	३२ "	८॥	"
१८६१-६२	२५ $\frac{१}{२}$ "	८॥	"
१८६२-६३	२५ $\frac{३}{४}$ "	१२ ^१	"
१८६३-६४	२८ "	१५	"
१८६४-६५	३३ $\frac{३}{४}$ "	१६ $\frac{३}{४}$	"
सरासरी	७(१८८ कोटीरु.)	७(८३ कोटी रुपये	
	२७ कोटी	१२ कोटी	
१८६५-६६	३०१ "	१९१	"
१८६६-६७	३३॥ "	२३	"
१८६७-६८	२५॥ "	१६॥	"
१८६८-६९	३३ $\frac{३}{४}$ "	१४ $\frac{३}{४}$	"
१८६९-७०	३६ $\frac{३}{४}$ "	१५	"
१८७०-७१	३१ $\frac{३}{४}$ "	१५॥	"
१८७१-७२	२९ $\frac{३}{४}$ "	९	"
सरासरी	७(२२० कोटीरु.)	७(११३ कोटी रुपये	
	३१॥ कोटी.	१६ कोटी.	

एकंदरीत मागील चौदा वर्षांत विलायतेशी व विलायते खेरीज इतर देशाशी आपला व्यापार वाढला आहे. त्याचें मान पाहतां पहिल्या सात वर्षांच्या सरासरीनें दरसाल विलायतेहून माल आला त्याचें २७ कोटीचें मान होतें, तें पुढील सात वर्षांत सरासरीचें मान एकतीस कोट झालें. अन्य देशांहून येणारा माल पहिल्या सात वर्षांच्या सरासरीनें दरसाल १२ कोट रुपयांचा आला, त्याचेंच मान दुसऱ्या सात वर्षांत १६ कोट रुपयांचे सरासरीनें झालें. एकंदरीत आपला व्यापार विलायतेशी वाढला आहे त्याहून ज्यास्त प्रमाणानें अन्य देशांशी वाढला आहे असें कळून येईल, हे एकंदरीच्या आंकड्यावरून कळतें. याचा पोटतपशील पहिला असतां हा प्रकार विशेष रीतीनें स्पष्ट होतो.

आपल्या देशांत व्यापाराच्या संबंधानें जो बाहेरून माल येतो त्यापैकी जो विलायतेहून माल येतो त्यामध्ये व अन्य देशांतून येतो त्यामध्ये तीन प्रकारचा भेद आहे, असें बरील तपशिला वरून ध्यानांत येईल.

प्रथम, विलायतेहून जो माल येतो त्याबद्दलची देवघेव बरोबरीच्या नात्यानें सरळ व्यापाराची होत नाही. दुसरें, विलायतेहून जो माल येतो तो बहुशा या देशांत उत्पन्न व तयार होत नाही अशा प्रकारचा नसून पूर्वाकाळी व अंशतः हल्लींही ज्या कच्चा व तयार केलेल्या मालाबद्दल या देशांतील कारागोर लोकांची सर्व पृथ्वीवर कीर्ति होती, त्या लोकांच्या उद्योगास कमतरता आणून त्या ठिकाणीं सदर विलायती मालाचा खप होत आहे.—व तिसरें अशा तऱ्हेचा जो माल नाही तो आपल्या देशांत येतो येवढेंच मात्र खरें, परंतु आपल्या लोकांच्या सोयीचे व गरजेचे कामी त्याचा विशेष उपयोग होत नाही, तद्देशीय वर्ती. तच त्याचा विशेष खप होतो. पहिल्या प्रकाराची फोड आंकड्यानें दाखवितां येत नाही. कारण विलायतेशिवाय इतर देशांतून जो माल येतो तो व्यापार बहुशा विलायतेतील व्यापारी लोकांच्याच हातीं आहे. चीन देशास आपण नऊ कोट रुपयांची अफू धाडतो व

तिकडून तीन पासून चार कोट रुपयांचा चाहा व रेशमी कापड आणतो, हे दोन्ही व्यापार मुख्यत्वेकरून इंग्रज लोकांच्याच स्वाधीन असण्यामुळे या व्यापारांत जी आपल्या नफ्याची बाकी आपल्या पदरांत पडावी ती प्रत्यक्ष चीन देशांतून आपल्या देशास मिळत नाही. विलायतेचा चीन देशाशी व्यापार होतो त्यांत चीन देशाची बाकी विलायतेकडे निघते त्यांत वजावाट होऊन विलायतेहूनच तो पैसा आपल्या पदरांत पडतो, यामुळे पडिब्या गोष्टीचा खुल्यासा आंकड्याने दाखवितां येईल असा नाही. तथापि एकंदरीत त्याच्या सत्यतेविषयी शंका वाटण्यास कारण नाही. या संबंधाने खाली तपशिलवार विलायतेहून माल आल्याबद्दलचे जे आंकडे दिले आहेत त्यांचे पोटांत सरकारी माल व रेलवेचा माल तसेच सोनेरुपे या सर्वांचा समावेश होतो असे समजावे. पुढील पृष्ठावर कोटक दिले आहे त्यावरून मागील चौदा वर्षांत विलायतेहून माल आला व विलायतेस गेला, तसाच अन्य देशाहून माल आला व अन्य देशी आपण घाडला, याचे मान ध्यानांत आणले असतां हा प्रकार उघड लक्षांत येईल.

विलायतेहून माल आला त्याची किंमत.	विलायतेस गेल्याची किंमत.	अन्य दे- शांहून आला.	अन्य देशास गेला.
१८५८-५९ २२ को. रु.	१० ^३ / _४ को. रु.	९ को. रु.	१७ ^३ / _४ को. रु.
१८५९-६० २१॥	११	१३	१९॥
१८६०-६१ ३२	११॥	८॥	१७ ^३ / _४
१८६१-६२ २५ ^१ / _२	१४ ^१ / _२	८॥	१९ ^३ / _४
१८६२-६३ २५ ^३ / _४	१८ ^३ / _४	१२॥	१८ ^३ / _४
१८६३-६४ २८	२७ ^३ / _४	१५	२१ ^३ / _४
१८६४-६५ ३३ ^३ / _४	४५	१६ ^३ / _४	२२
१८६५-६६ ३०॥	४८ ^३ / _४	१९॥	२२॥
१८६६-६७ ३०॥	४३ ^३ / _४	२३	२४ ^१ / _२
१८६७-६८ २५॥	२२ ^३ / _४	१६॥	२० ^३ / _४
१८६८-६९ ३३ ^३ / _४	२७ ^३ / _४	१४ ^३ / _४	२५ ^३ / _४
१८६९-७० ३३ ^३ / _४	२९ ^३ / _४	१५	२४ ^३ / _४
१८७०-७१ ३१ ^३ / _४	२७ ^३ / _४	१५॥	२५ ^३ / _४
१८७१-७२ २९ ^३ / _४	३१ ^३ / _४	९	२६

एकंदर ४०६ ३८० १९६ ३०६

या कोष्टकावरून विचार पहातां विलायतेहून माल व सोनेरूपे मिळून दरसाल या देशांत जिनस आला त्याचा आकार आपण त्या देशास माल धाडला त्यापेक्षां न्यास्त होत असल्यासारखे दिसते, व अन्यदेशीं आपण माल ज्यास्त धाडला, व अन्य देशांहून आपल्या देशांत माल कमी आला, व हे अंतर सालोसाल वाढत चालले आहे, असे दिसते.

एकंदरीत मागील १४ वर्षांत विलायतेहून माल व सोनेरूपे आले त्याची बेरीज ४०६ कोट रुपये होते, व अन्य देशांहून माल आला त्याची बेरीज १९६ कोट होते. त्याच १४ वर्षांत विलायतेस

आपण माल धाडला त्याची बेरीज ३८० कोट रुपये होते, व इतर देशांत जो माल धाडला त्याची बेरीज ३०६ कोट रुपये होते. एकंदरीत ८४ कोटि रुपयांची तफावत चौदा वर्षांच्या व्यापारांत पडली. ८४ कोटि रुपयांच्या मोबदला आपणास व्यवहार दृष्ट्या कांहीं मिळाले नाही. आपण विलायतेस माल धाडला त्यापेक्षां जे सुमारे २६ कोट रुपये ज्यास्त विलायतेहून आल्यासारखे वाटतात ते ३६ कोट रुपये विलायतेच्या व्यापाराची तरी बाकी नव्हे, नुसत्या विलायतेच्या व्यापारांत आपणास दरसाल तूट पडते हे वर सांगितलेच आहे. अन्य देशाहून माल आला त्यापेक्षां जो आपण ११० कोट रुपयांचा माल ज्यास्त अन्य देशी धाडला त्याबद्दल आपल्यास ११० कोट रुपये खरोखर मिळाले, परंतु तो व्यापार सहिव लोकांचे स्वाधीन असल्यामुळे आपण जे विलायतेचे मोठे कर्ज दरसाल देणे लागतो त्यांत वजावाट होऊन बाकी आपल्या हातीं ११० कोटिच्या एवजी ८४ कोटि रुपये आजी बुडत खाती जाऊन बाकी २६ कोटि रुपये मात्र आले असे दिसते. सरळ व्यापाराचा संबंध असता तर हा असा प्रकार घडून आला नसता. यामुळे अन्य देशाकडून आपणास योग्य मोबदला मिळत नाही असे बिलकूल समजून नये. त्याजकडून योग्य मोबदला मिळानवयाचा त्याची वजावाट होते, व विलायतेशीं आपला संबंध विशिष्ट रीतीचा असल्यामुळे हा असा प्रकार घडतो. आपला व्यापार विलायतेशींच असता, व इतर देशाशीं आपला व्यापार बिलकूल चालत नसता, तर आपल्या देशांत व्यापाराच्या संबंधाने एक रुपयाही फाजील बाकीचा आला नसता. अन्य देशाशीं आपला व्यापार चालतो यामुळेच विलायतेची बूड जाऊन बाकी दरसाल कांहीं थोडे बहुत सोनेरुपे आपल्या पदरांत पडते.

आतां दुसऱ्या गोष्टीचा खुलासा पाहूं जातां विलायतेहून आपल्या देशांत माल येतो, त्यातील आपल्या लोकांत ज्या मालाचा खप विशेष होतो अशा तऱ्हेच्या मालांपैकीं सर्व जातींचे कापडाचे तसेच रेशमी व लोकरा कापड, व लोखंड, पितळ, तांबे, वगैरे धातु, व भांडी, व

मीठ हे तीन जिनस मुख्य आहेत. कापड सर्वतः ~~हेचे~~ रुपयांचे सन १८५०-५१ सालीं आले. ते १८६०-६१ सालीं दहा कोट रुपयांचें म्हणजे दुप्पट झालें. हल्लीं १८७०-७१ सालीं तेंच मान २० कोट रुपयांचें झालें आहे. आपल्या देशांतून कापूस, लोकर वगैरे गेली त्याचें मान मध्यें वाढलें होतें तें आलीकडे बरेंच कमी झालें, परंतु त्या संबंधानें विलायती कापडामध्ये अंतर पडलें नाहीं. त्याचा एकसारखा वृद्धीचा क्रम चालू आहे. वीस वर्षांत चौपटीनें मान वाढलें आहे. त्याचप्रमाणें तांबे, पितळ, लोखंड, वगैरे धातुचा माल १८५०-५५ सालांत सरासरीनें ८० लाख रुपयांचा आला. तें मान पुढील पांच वर्षांत लहणजे. १८५५-६० सालांत १ कोट ६० लाखाचें, लहणजे दुपटीचें झालें. पुढील पांच वर्षांत सरासरीनें पाहतां हें मान २ कोट ३० लाखाचें झालें. त्या पुढील सात वर्षांत म्हणजे १८६५-७१ सालांत हें मान ३ कोट वीस लाख सरासरीच्या मानानें झालें आहे. लहणजे वीस वर्षांत ह्या जिनसांचा खप चौपट वाढला. इकडे होणाऱ्या जिनसांपैकी विलायतेहून इकडे येतो असा तिसरा जिनस मीठ, त्याचें मान १८५०-५१ सालीं ७ लाख रुपयांचें होतें, तें १८७०-७१ सालीं ३७ लाखांचें झालें आहे. हें मीठ विलायतेहून येथे येते याबद्दल सर्वतांस चमत्कार वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं. या देशांत मिठाची स्वाभाविक उत्पत्ति समुद्राचे माणें अडवून धरलें लहणजे आयासाविना होत असतां, तीन हजार कोसांवरून ह्या जिनस येथे येतो कसा, व येथे येऊन ह्या देशांतिल मिठाहून स्वस्थ खपतो कसा, ह्याबद्दलची समजूत पुष्कळांची होत नाहीं. परंतु याविषयीची खरी माहिती अशी आहे कीं, विलायतेहून मीठ येतें तें विकण्याचा जिनस म्हणून जहाजांत भरून आणीत नाहींत. इकडील बंदरांतून माल भरून नेण्याकरितां ज्रीं रिकामी जहाजे व आगबोटी विलायतेहून इकडे भेतात, त्यांत गलबतास बुडी वजन पाहिजे लहणून दगड, माती, वाळू, वगैरे भरण्याची रीत आहे, ती दगड, वाळू, माती, येथे आल्यावर काढून

समुद्रांत ओतून टाकून नंतर जहाज भरतात. त्या वाळू, माती, व दगडांचे ठिकाणी तिकडील व्यापाऱ्यांनी मीठ भरून धाडण्याची तजवीज केली आहे. जसे आपल्या इकडे मीठ आणायामें तयार होतें तसेच तिकडेही होतें. माती व वाळू जहाजांत भरल्यास त्यास या बंदरांत किंमत येत नाही, त्या ठिकाणी 'निरीमा' साठी मीठ भरलें असता त्याचा इकडे खप होतो, व गलबत रिकामे आल्यासारखे होत नाही. ह्या तजवीजने विलायती मीठ बंगालप्रांतीं खपतें. हे तीन जिनस एकंदरीत केले असता १८५०-५१ साली सोने व रुपें खेरीज करून एकंदर माल विलायतेहून ८१ कोट रुपयांचा आला, त्यापैकी सुमारे सात कोटींची भरती होते. १८५८-५९ साली सोने व रुपें खेरीज करून माल १७ कोटींचा आला, पैकी वरील तीन जिनसांची बेरीज मिळून १२॥ कोटींची भरती होते. १८६७-६८ साली एकंदर माल सोनेरुपें खेरीज करून ३०॥ कोटींचा आला, पैकी वरील तीन जिनसा मिळून १८॥ कोटींची बेरीज होते. १८७१-७२ साली एकंदर माल ३३॥ कोटी रुपयांचा आला, पैकी वरील तीन जिनस मिळून २३ कोटी रुपयांची बेरीज होते. सदरी वर लिहिल्याप्रमाणें या जिनसांची हकीकत आहे. विलायती कापडाचा खप दिवसेंदिवस इकडे ग्यास्ती होत चालल्याने आपले सर्व माग व कोष्टी लोकांचे धंदे कसे बसले हा सर्वत्र अनुभव आहेच. त्याचप्रमाणें धातूच्या संबधानें ही इकडील व्यापारांत मंदी आली आहे, व मिठाच्या संबधानें पूर्वेकडील मुळप्रांतांत विलायतेहून सदर मीठ येऊं लागण्या पूर्वी मीठ तयार करण्याकरितां सरकारचा मोठा कारखाना होता, यांत हजारों लोकांचा चरितार्थ चालत होता, तो सरकारी कारखाना सदर विलायती मीठ येऊं लागल्यापासून सरकारांनी बंद केला. याप्रमाणें या तीन जिनसांची हकीकत आहे.

तिसरा प्रकार व सांगितला आहे त्याचा ही खुलासा तपशिलवार दाखवित्तां येतो. विलायतेहून येणाऱ्या मालापैकी वरील तीन जिनसांचा व बाह्यी किरकोळ जिनसा, कुकें, कागद, काचेचें सामान,

छुऱ्या, लोऱडी सामान, वऱरे खेरीज करून पुऱकळ जिनसा आपल्या देशांत येतात येवढेंच खरें, परंतु त्यांचा खप आपल्या लोकांत होत नाही. व तत्संबंधानें आपल्या देशाचा व्यापार वाढल्य असेही होत नाही. ह्या जिनसा येणेंप्रमाणें, दारू सामान. बंदुकी, हत्यारें वगैरे, विलायती काळसा, विलायती स्टोर लश्करी व रेल्वे खात्याकडे वऱरे खर्चा वयास आणितात तो, ह्या सर्व जिनसांचा खप बहुशा आपल्या लोकांत होत नाही. साहेब लोकांची वस्ती व त्यांचे कारखानें इकडे वाढल्या मुळें हे जिनस पूर्वी पेक्षा आपल्या मुलुखांत ज्यास्त येतात. एक कोट रूपये किंमतीची दारू, एक कोट रूपये किंमतीचे कोळसे, दीड कोट रूपयांचें रेल्वेंचें सामान, व बाकी किरकोळ जिनस सुमारें अर्धा कांठ मिळून सुमारें चार पांमून पांच कोट रूपयांचा माल हर तऱ्हेचा ह्या देशांत आलीकडे दर साल येतो. या जिनसांचा खप आपल्या लोकांत विशेषतः होत नाही, ह्यामुळे त्या मानानें आपला व्यापार वाढल्य असे ह्मणणें बरोबर नाही.

एकंदरीत विचारपाहतां विलायतेशीं व्यापार आपला थोडा बहुत वाढत आहे तें मान कायम राहून, अन्य देशाशीं व्यापार दिवसेंदिवस ज्यास्त प्रमाणानें वाढत चालल्य आहे हें चिन्ह चांगल्यापैकी आहे. हा बाहेरील देशांशीं जितका आपला व्यापार वाढेल तितक्या अंशानें विलायतेशीं खंडणी जाऊन, तसेच आपल्या देशांत दरसाल दागिन्याच्या व चलनीच्या कामी सोनें रूपे जेवढें शिजतें ती तूट पुरून, कांहीं शिलक नफा ठेवण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगीं येईल. आपण दोन गोष्टींनीं लंगडे आहोंत. राज्य सत्तेच्या संबधानें अदमासें दहा कोट रूपयांची रक्कम आपणास खंडणी दाखल भरावी लागते. त्या ऐवजीं थोरांच्या आश्रयाखांलीं आपण रहातो, तथापि केवळ व्यवहारीत्या आपणाला नफा होत नाही. ही दहा कोटींची रक्कम भरून, शिवाय दरसाल चलन व दागिन्याचे कामीं सोन्यारुप्याची शीज व खप होतो ती रक्कम भरून आली पाहिजे. ह्या दोन अडचणी संभाळून जो नफा शिलक

राहिल त्यांतून आपला संचय होऊन त्या संचयाचे साह्याने देशांत उद्योग वगैरे वाढणार आहे. विजायतेस जी खंडगी द्यावी लागते त्यापैकी अंशतः आपल्याला जो मोबदला मिळतो त्याबद्दल विवेचन पूर्वीच केले आहे. चलन व दागिन्याचे कापी जे सोनेरूपे आपण गुंतवून टाकतो त्याचे मान जेवढे कमी होऊन उद्योगाचे कापी त्या संचयाची योजना होईल तितके आपणास हितावह होणार आहे. देशांत येणाऱ्या व देशांतून जाणाऱ्या जिनसांच्या व्यापारांचा क्रम मागील वीस वर्षांत कसा वाढला आहे, व त्याबद्दल जे प्रथम दर्शन होतें तें किती अंशी सत्य आहे, तसेच ह्या दोन्ही व्यापारांचे वास्तवीक स्वरूप कशा प्रकारचे आहे, इत्यादि गोष्टींचा खुलासा थोडा बहुत वर झाला आहे.

आतां ज्या प्रसंगाच्या स्वाधीन हल्लीं आपला देश झाला आहे त्या संघाने देशावर बरे वाईट परिणाम होतात, त्यापैकी बरे परिणाम व्हावेत, व वाईट परिणाम टळवेत, ह्याबद्दल ह्या देशच्या लोकांच्या हातीं तजविजी कोणच्या आहेत, व कोणच्या नाहीत, अशाविषयी विचार करून हा विषय पुरा करूं.

साधारणतः सर्व हिंदुस्थान देशाच्या व्यापाराची स्थिति व त्याचा वृद्धीचा क्रम कसा झाला आहे, याबद्दल पूर्वी सर्व तपशिलवार विवेचन केले आहे, त्यावरून या देशाचे पुढील भवितव्य काय आहे, व तें इष्ट किंवा अनिष्ट आहे व इष्ट सिद्ध होऊन अनिष्ट टळेल अशा रीतीच्या तजविजी दुःसाध्य किती आहेत, व प्रयत्नाने साध्य किती आहेत, याबद्दल आतां विचार करणें आहे. एकंदरीत मागील वीस वर्षांच्या हकीकतीवरून खालील गोष्टींविषयी सिद्धांत कायम ठरतात. सगळे प्रथमतः या देशांतून बाहेर जाणाऱ्या मालाचा व देशांत बाहेरून येणाऱ्या मालाचा व्यापार मागील वीस वर्षांत आक-
 ज्याच्या मानावरून सुमारे तिप्पट वाढला आहे असे दिसते. दुसरें, बाहेर जाणाऱ्या मालापैकी शेतीच्या उद्योगाने उत्पन्न झालेले सर्व प्रकारचे जिनस, चहा, तांदूळ, अरू, कापूस, लोकर, नीळ,

इत्यादिकांच्या स्थितीत बाहेर देशीं जाण्याचें मान फार वाढलें आहे. तिसरें, देशांत उत्पन्न झालेले जिन्नस येथेंच कमावून तयार होऊन पूर्वी बाहेर देशीं जात होते, म्हणजे रेशीम व कापसाचें सर्व तऱ्हेचें कापड, कलाबत्, शाली, साखर वगैरे, या जिन्साच्या व्यापाराचा आलीकडे बहुतेक ऱ्हास झाला आहे. चवथें, जितक्या मानानें केवळ अंकड्याच्या तपशिलांवरून आपणास व्यापार वाढला असें दिसतें, तितक्या मानानें खरोखर व्यापार वाढला नाही. हिंदुस्थानासंबंधी विलायतेस जो खर्च होतो त्याचे फेडीस्तव, तसेंच येथील संचय अन्य रीतीनें विलायतेस जातो त्याचे फेडीस्तव, व एकंदरीत सरासरी वसुलाची बेरोज मागील वीस वर्षांत सुमारे दुप्पट झाली आहे त्या वसुलाचे नडीस्तव, पुष्कळ माल विलायतेस व अन्य देशीं धाडला जातो. त्या मालाचा व्यवहारीतीनें योग्य मोबदला आपणास मिळत नाही. तितक्या मानानें आपला व्यापार वाढला असें हणतां येत नाही. पांचवें, परस्थ ब्रिटिश लोकांचा अंमल या देशावर असल्यामुळे आपला व विलायतेचा बरोबरीच्या नात्यानें सरळ व्यापार होत नाही. एकंदरीत पृथ्वीतील सधन देशांतील व्यापाराचें मुख्य लक्षण हें आहे कीं, बाहेरून येणारा माल बाहेर जाणाऱ्या मालापेक्षां ज्यास्ती किंमतीचा असतो. त्या उलट या देशाच्या व्यवहाराचें साधारण स्वरूप आहे. प्रत्यक्ष विलायतेस आपण माल धाडतो त्यापेक्षां त्या देशांतून माल व सोनेरूपे धरून ज्यास्ती माल देशांत येतें असें दिसतें, परंतु राज्यसंबंधी जी आपणास खंडणी विलायतेस धाडणें जरूर पडतें, त्या खंडणीची रक्कम भरण्याकरितां विलायतेशिवाय इतर देशांशीं जी आपला व्यापार होतो तो व्यापार विलायतेतील व्यापाऱ्यांच्या हातीं असल्यामुळे अन्य देशांकडून आपल्यास प्राप्त होणारा सर्व नफा विलायतेतील लोकांच्या पदरांत आपणास घालावा लागतो. सदर खंडणीच्या रकमेच्या मानानें आपला दरसालाचा संचय कमी होतो. याशिवाय सहावें, या देशांत सोन्या रुप्याच्या

खाणीं नाहींत, व लोकांत सोन्याहण्याचे दागिने करण्याची चाल विशेष आहे. व चलनी सर्व रुप्याच्या नाण्याची आहे. या दोन्ही संबंधाने विलायत आदिकरून अन्य देशाहून जो आपण माल आणतो त्यांत दरसाल आठपासून दहा कोटि रुपयांचे सोनेरुपे आणल्याशिवाय आपल्या लोकांचा निर्वाह होत नाही. असे दरसाल दागिन्याचे कामी व चलनीचे कामी जे सोनेरुपे गुंतले जाते, ते एकदां रूपांतर पावल्यावर व्यवहारांत विशेष उपयोगी न पडतां बहुतेक कांहीं काळाने सिजून जाते; त्यांच मानाने देशांतील संचयाचा निष्कारणी व्यय झाल्याप्रमाणे होऊन उद्योगास कमतरता येते. सातवे, बाहेरून येणाऱ्या मालामध्ये बहुशा सर्व मोठमोठे जिनस याच देशांत पूर्वी विशेषकरून तयार होत होते, व हल्लींही अंशतः तयार होत आहेत, त्या उद्योगास कमतरता आणून सदरचे जिनस बाहेरून म्हणजे मुख्यत्वेकरून विलायतेहून येतात, यामुळे देशांत निवळ शेतकीशिवाय इतर सर्व धंदा मंद पडला आहे. आठवे, बाहेरून जो माल येतो त्याच्या संबंधाने देशाच्या सामर्थ्याचे मान केवळ अंकड्यावरून जितके वाढले आहे असे वाटते, तितके खरोखरी वाढले नाही, कारण त्यापैकी पुष्कळ जिनस या देशांत नांवाला मात्र येतात, परंतु त्यांचा खप सरकारचे व रेल्वेचे व लष्करी कारखान्याचे कामी व परस्थ वस्तीतच बहुशा होतो. यामुळे त्या प्रमाणाने आपल्या देशांतील लोकांचे सामर्थ्य वाढले असे होत नाही. नववे, विलायतेशिवाय इतर देशांशी आपला व्यापार वऱ्याच मानाने वाढत चालला आहे. सुएज मधून आगचोटी घेऊं येऊं जाऊं लागल्यापासून युरोपांतील इतर देशांशी आपला व्यापार नवीनच सुरू झाला आहे, हे चांगल्यापैकी लक्षण आहे.

एकंदरीत आपल्या देशाच्या व्यापाराची स्थिति पहातां विलायतेशीं व अन्य देशांशीं आपला व्यवहार हल्लीं वऱ्याच मानाने वाढला आहे, यामुळे साधारणतः आनंद मानण्यासारखे कारण आहे, तथापि त्यांतील बारीक विचार पाहिला झणजे पुष्कळ अंशीं खेद व चिंता

वाटण्याजोगता प्रकार सदर व्यवहाराचा दिसून येतो. बाहेर देशाशी आपली देवघेव वाढावी हे सर्वथा इष्ट आहे. देवघेव नितकी वाढल तितकें आपलें ऐश्वर्य व सामर्थ्य वाढेल. परंतु, यांत अनिष्ट प्रकार हा आहे कीं, दिवसें दिवस आपल्या लोकांस शेतकीच्या उद्योगाशि- वाय दुसरा उद्योग नाहीसा होत चालला आहे. आपण पिकवावें, विलायतेंतील कारागिरांनीं तें कमवावें, तें आपण वापरावें, ही स्थिति आपणास प्राप्त होत आहे. आपल्या सर्व लोकांनीं शेतकी करावी, व इतर काम धंदे व्यापार सोडून द्यावे, ही स्थिति इष्ट आहे किंवा अनि- ष्ट आहे, याचा विचार सर्वांनीं करण्यासारखी ही गोष्ट आहे. प्रथम तर हे सर्वांस ठाऊकच आहे कीं, शेतकीचा उद्योग फार पराधीनप- णाचा आहे. स्थल, काल, ऋतुमान इत्यादिकांवर शेतकीचा उद्योग अवलंबून आहे. इतर कामधंद्यांचे लोकांस सर्व स्थले, सर्व काल, सर्व ऋतु, हीं बहुतांशीं सारखीच आहेत. हा पराधीनतेचा प्रकार इत- का बलवत्तर आहे कीं, वर्षभर कावाड कष्ट केले, आणि भलतेच वेळीं पाऊस पडला, किंवा वारा सुटला, तर सर्व वर्षांचे श्रम व्यर्थ होऊन सारी प्रजा दुष्काळाचे मुखांत सांपडते. आपल्या देशांत सर्व देशांती- ल उत्कृष्ट जिनस पिकतात हे बरी खरें आहे, तरी एकंदरीत पुष्कळ भागांत पाण्याची फार कमतरता असल्यामुळे शेतकीच्या उद्योगास बरखत कमी आहे. कष्ट करणाऱ्या कुटुंबांचें मोठे देखील वेळेस भरण्याची मारामार पडते. अमेरिकेसारख्या नव्या वस्तीचा व अतोनात समृद्धीचा मुलूख या देशांत फार थोडा आहे. सदरील कारणाकरितां एक शेतकीचाच उद्योग आपल्या सर्व प्रजेनें करावा, इतर गोष्टींचा नाद सोडून द्यावा, हा उपदेश आपल्यावर हल्लीं जे सत्ता चालवितात त्यांच्या मुखानें आपण ऐकतो हे नीटच आहे, परंतु तेच शब्द पोपटाप्रमाणें आपण काहीं न विचार करितां पुष्कळ प्रसंगीं बडबडतो हे मात्र आपणास शोभत नाही. शेतकीच्या उद्योगांत सदरील पराधीनतेचा व मर्यादित फलद्रूपतेचा जो अडच- णाचा प्रकार सांगितला, त्याचप्रमाणें तिसरी अडचण सरकारी अम-

लाची आहे. ही अडचण शेतीच्या उद्योगास जशी बाधते तशी इतर धंद्यांले लोकांस बाधत नाही. मुळखांतील सर्व जमीन आपल्या मालकीची, त्यावर आपल्या स्वामित्वाचा भाग सोप अगूर जरूर पडेल त्याप्रमाणें मगण्याचा आपला अधिकार आहे, असे सरकार ह्मणते, व त्याप्रमाणें अम्मलही होत आहे, तेव्हां या उद्योगांत आपल्या लोकांची क्लिफायत होईल हा संभव विशेष दिसत नाही. इतर धंद्यांच्या उद्योगास काल स्थलाची अडचण विशेष नाही. मनुष्याच्या स्वाधीन सर्व व्यवसाय असतो, यामुळे त्यांत श्रमव्यवस्था विशेष करितां येते, व थोड्या मनुष्यांच्या उद्योगानें त्यांचें पोटास पुरून पुष्कळ माणसांच्या निर्वाहाची तजवीज होईल, अशा रीतीचें सार्थक होतें, त्याप्रमाणें शेतीच्या कामाची व्यवस्था नाही. विलायत देश विस्ताराच्या मानानें यःकश्चित आपल्या मुळखांतील एखाद्या प्रांता येवढा देखील नाही, त्या देशांत शेतीच्या उद्योगाकडे प्रजाफार कमी गुंतली आहे, इतर काम धंद्यांतच बहुतेक लोक खपतात, यामुळे त्या लहान मुळखांत चार कोटी प्रजा सुखानें नांदते. केवळ शेतीचाच उद्योग त्यांनीं केला तर त्यांच्या निम्मे प्रजेचा निर्वाह चवथाई सुखाचे मानानेंही शक्य नसता हा अनुभव आपणा सर्वत्रांस आहे. खेरीज कोणत्याही देशांत सुपीक जमीन विस्ताराच्या, व दुरत्वाच्या, व हवा पाण्याच्या, समृद्धिच्या, व आंगच्या फलद्रुपतेच्या, संबधानें फार थोडी असते. ती जमीन सर्व आटपून गेल्यावर कनिष्ठप्रतीची जमीन नांगरली जाते, व त्यांत उत्पन्नही होतें, परंतु असा नियम आहे कीं, श्रमाच्या प्रमाणानें उत्पन्न होत नाही, कमी होतें. एकंदर दुष्पट श्रम केला, अथवा दुष्पट जमीन नांगरली, तर पीक दुष्पट होत नाही, दीडपट होतें. असा प्रकार इतर धंद्यांच्या कामांत नाही. दुष्पट श्रम केला, दुष्पट उद्योग वाढविला, तर दुपटीहून ज्यास्त प्राप्ति होते, असा सर्व साधारण नियम आहे.

सदरील विचार ज्यास पूर्णपणें कळून येतील त्यास व्यवहाराच्या संबधानें या देशांत मुख्य शेतीचा धंदा सर्व लोकांनीं केल्यानें आपल्या लोकांचें

इष्ट सिद्ध होत नाही, अनिष्ट घडून येते, हा प्रकार उघड रीतीने समजेल. या शिवाय हल्लींच्या स्थितीचा आपण विचार केला तरी देखील ह्याच प्रमाणे आपली मनोदेवता साक्ष देईल. साधारण शेतकरी लोक घेतले, व इतर कामधंद्याचे लोक आपल्या देशांत हल्लीं आहेत, तेच जरी घेतले, तथापि वर जो दोन्ही धंद्यांमधील थोडासा भेदाचा प्रकार वर्णिला आहे, त्या योगाने उभयतांच्या स्थितींत अंतर किती नेहमी राहतें हें सर्वांचे ध्यानांत येईल. साधारणपणे कामधंदा करणारी प्रजा शेतांत कष्ट करणाऱ्या प्रजेपेक्षां सधन, शहाणी, समंजस, एकजुटीने वागणारी, अशी असते. शहरांतील वस्तींत व खेडेगांवांच्या वस्तींत जो भेद दिसून येतो तो भेद अंशतः याच संबधाने उत्पन्न होतो असे लक्षांत असतां चालेल. तांबट, सुतार, लोहार, रंगारी, कासार, गंवडो, कुंभार, सर्व जातीचा क्रय विक्रय करणारे वाणी उदमी लोक, या लोकांमध्ये शेती कुणबी लोकांपेक्षां स्वतंत्रता, सधनता, शहाणपणा, ज्यास्ती नाही, असे कोण लक्षेल. ही सर्व प्रजा नष्ट झाली, व या व्यवहाराच्या संबधाने शहरे उद्धस्त पडून आपण सर्व शेती करणारे बनलों, तर एकदरीत सर्व देशाच्या सुखांत व सोयींत व सौभाग्यांत किती कमतरता पडेल याचा विचार ज्याचा त्यानीच करावा.

आपल्या हिंदुस्थान देशांतील उद्योगाची स्थिति बाहेर देशाशी आपला व्यापार होतो त्या संबधाने दिवसेंदिवस कोणच्या तऱ्हेची होत चालली आहे, लक्षण आपण आबडघोबड शेतीचा उद्योग करून कच्चा माल पिकवावा, तो माल कमावण्याचा दुसरा कोणताही धंदा आपण करूं नये, त्या मालाची पुढील सर्व व्यवस्था विलायतेतील लोकांनी पहावी, व त्यांचे उद्योगाचे फळ मात्र आपण भोगावे, अशी स्थिति आपणास प्राप्त होत आहे, याबद्दल पूर्वी विवेचन केले. अशी देशांतील उद्योगाची स्थिति होणे हें इष्ट नाही, कारण शेतीचा धंदा नैसर्गिक रीतीनेच पराधीन, परिमित फळ देणारा, सरकारच्या संबधाने फार त्रास होणारा, अशा तऱ्हेचा हा धंदा आहे. याशिवाय साधारणतः समंजस-

पणांत व सुखसंपत्तींतही इतर कामधंदे करणारे लोकांपेक्षा शेतकरी लोक हे सर्वदा अडाणी व दुर्बळ असतात असा अनुभव आहे. शेतकरी लोकांची मजुरी इतर धंदेवाले लोकांच्यामजुरीपेक्षा कमी असते. शेतीच्या धंद्याने पोट भरणाराचे सामर्थ्य पूर्वी विस्ताराने लिहिल्याप्रमाणे पिरिमितीचे असते. त्याच प्रमाणाने इतर धंदे करणारे लोकांचे सामर्थ्य अपरिमित आहे असे झटले असता चालेल. ज्या देशांत केवळ शेतकरी लोकांपेक्षा, झणजे खेड्यांत राहणारे अथवा खेडू लोकांपेक्षा, नगरवासी लोकांची झणजे इतर काम धंदे करणारे उदमी व कारागीर लोकांची वस्ती ग्यास्त असते, तोच देश सधन व सुखी असा साधारण सिद्धांत आहे. राज्यकारणी विचाराच्या संबधानेही असेच धंतर दिसून येते. शेतकरी लोकांवर जुलूम झाला असता त्यांचा एक जूट होत नाही, व त्या जुलुमाचा बोभाटा होत नाही. इतर काम धंदे करणारे लोक बहुधा मोठ्या समुदायाने राहतात यामुळे, व त्यांस फुरसतही सांगली असते, व समजही चांगली असते, यामुळे, जुलुमाचा जोर फार वेळ चालत नाही, निदान बोभाटा तरी विशेष होतो. परस्य लोकांच्या अंमलाखाली जो देश आहे, त्याच्या संबधाने हा विचार विशेष महत्त्वाचा आहे. जमिनीचा सारा दुप्पट वाढला त्याची दाद कोठे लागत नाही, परंतु इन्कमुच्यावस वगैरे उदमी लोकांवरील कर फार कमी दराचा असला तरी सर्व देशभर गवगवा होतो, हे प्रत्यक्ष उदाहरण आपल्या डोळ्यां समोर आहे. वरील सर्व विचार ध्यानांत आणले असतां परदेशाशी जो आपला व्यापार होतो तत्संबधाने जे परिणाम बरे वाईट देशांतील लोकांवर घडत आहेत, त्या परिणामापैकी सर्वांस अनिष्टकारक असा हा प्रकार आहे हे कळून येईल. साधारणतः आपण आगगाडीतून बसून जातो, तरायंत्रांतून आपले निरोप धाडतो, विलायतेत यंत्र सामर्थ्याने जे सर्व सोयीचे व शोकाचे पदार्थ तयार होतात ते आपण आवडीने भोगतो, या सुखांत आपण मग्न असतो, हा सर्व उत्साह

आपण करितों, व आपले डोळे दिपतात, त्यावेळी उत्साहतेजाची पडछाया आपणास दिसत नाही, ह्मणून आपणास यांतच सुख वाटते. परंतु आपल्या सारख्या समृद्ध देशातील लोकांची अशी स्थिति व्हावी की, त्यांच्या निर्वाहाचे, सोयीचे, व शोकाचे, सर्व पदार्थ त्यांस तयार करता येऊ नयेत, केवळ पदार्थ आयते तयार केलेले भोगण्याची मात्र अकल आपणास असावीही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे असे कोण ह्मणणार नाही, यामध्ये देशाचे सामर्थ्य वाढले असे होत नाही, उलट दिवसेंदिवस आपण सर्व पुरुष बायका झालो आहोत, अथवा लहान मुले झालो आहोत, त्या अवस्थेत जसे दुसऱ्यावर अवलंबून राहणे जरूर पडते, तद्वतच सर्व देशातील प्रजेची स्थिति होत आहे, हे इष्ट आहे असे कोण ह्मणेल. आपल्यास असे वाटते की, पहिल्या पेक्षा आपल्या देशाचा बंदोबस्त चांगला आहे. ह्या घमंडीत आपण निःशस्त्र झालो आहो हा गोष्ट विसरतो. हाच अनुभव सर्वत्र येत आहे. ह्मणजे राज्यसत्तेच्या संबधाने आपल्या स्वतःचा वचाव करण्यास जसे आपण निर्वळ झालो आहो, त्याप्रमाणेच व्यापार व व्यवहार यांच्या संबधाने आपण आपले पोषण व आच्छादन करण्यासही असमर्थ झालो आहो. ज्याप्रमाणे राज्यसत्तेच्या संबधाने आपण परद्वीपस्थ लोकांचे दास झालो आहोत, त्याचप्रमाणे व्यवहाराच्या संबधानेही आपण त्यांच्या दासांचे दास बनलो आहोत. या व्यवहारसंबधाने ज्या वेळेस विचार होतो त्या वेळी अशा प्रकारची स्थिति आपली झाली आहे हे सर्व कबूल करतात, परंतु ह्याबद्दल आपणावर कोणी जुलूम केला नाही, आपण सुखाने या पाशांत सांपडलो, तेव्हा यांत कुरकुर करण्यास जागा नसून विशेष शहाणपणही नाही, असे कित्येक ज्ञाते व सुखेच्छु पुरुष ह्मणतात, अमेरिकेत ज्या वेळी गुलामांची वस्ती होती, त्या वेळी त्या देशातील कित्येक ज्ञाते व सुखेच्छु पुरुष असेच ह्मणत असत की, गुलामास आपल्या पोटापाण्याची कांहीं काळजी करावी लागत नाही, तोच गुलाम स्वतःच झाल्यास त्यास ही काळजी करावी लागेल, गुलामाची सर्व सोय त्या-

चा धनी पाहतो, यांत गुलामांचें काय वाईट होतें, शिवाय अशा स्थितीस गुलाम लोक फार खुप आहेत, इत्यादि अनेक प्रकारचें प्रतिपादन होत असे त्याच तऱ्हेचें हें वरील प्रतिपादन कांहीं अंशी आहे. ज्या गोष्टी खरोखरी अनिष्ट असून त्यांचें प्रथम दर्शन उलट दिसतें, व लोकांस मोह पडतो, त्यांविषयीच विशेष जपलें पाहिजे. आपले लोक बिनबोभाटद्या भवितव्यास अनुसरत आहेत क्षणूनच त्यांविषयी आरडाओरड केली पाहिजे. एकंदरीत दिनसेंदिवस व्यवहारसंबंधाने पराधीनपणाची व निःसत्त्वपणाची दशा देशास प्राप्त होत आहे ही अनिष्ट आहे, इष्टफलदात्री नाही, ही गोष्ट सर्वत्रांनी गूढित केली पाहिजे.

यांत दुसरा विचार असा आहे कीं, हा देश अगदीं रानटी स्थितीत असता तर असली पराधीनताही इष्ट झाली असती, परंतु ज्या पदार्थांच्या संबंधाने आपण आज इतके विलायतेवर अवलंबून राहत आहोंत तेच पदार्थ उलटे आपल्या देशांतून आज ३०-४० वर्षांपूर्वी विलायतेस जात होते, हा विचार मनांत आणला क्षणजे आपण हल्लींची स्थिति बरी आहे असे मानून समाधान करून घेतों यांत आपल्या मुर्खपणाची पराकाष्ठा होते. घाबदल मुंबई बंदराच्या व्यापाराची तपशिलवार हकीकत मिळाली नाही, परंतु कलकत्याबदल हकीकत तिकडील एका एतदेशीय विद्वान गृहस्थाने छापली आहे, त्यावरून असे दिसून येते कीं. १८१३-१४ साली विलायतेहून ९०००० रुपयांचें कापड इकडे आलें, तेंच कापड १८७१-७२ साली, क्षणजे साठ वर्षांत ९॥ कोट रुपयांचें आलें, क्षणजे साठ वर्षांत शंभर पटीनें फरक पडला. तालील कोटकावरून हा प्रकार स्पष्ट होईल.

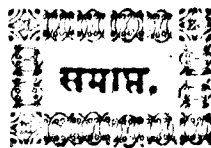
कापड हिंदुस्थानांतून अन्यदेशी गेले.		अन्य देशांहून हिंदुस्थानांत आले.	
१८१३-१४	५३ लाख रु.	९२०००	रुपय.
१८१४-१५	८५ "	४५०००	"
१८१५-१६	१३१ ^१ / _२ "	२ ^१ / _२	लाख रुपये
१८१६-१७	१६६ "	३ ^१ / _२	"
१८१७-१८	१३२ ^३ / _४ "	११ ^३ / _४	"
१८१८-१९	११५ ^१ / _२ "	२६ ^१ / _२	"
१८१९-२०	९० ^१ / _२ "	१६ ^१ / _२	"
१८२०-२१	८५ ^१ / _२ "	२५ ^१ / _२	"
१८२१-२२	७६ ^१ / _२ "	४६ ^१ / _२	"
१८२२-२३	८० "	६६ ^१ / _२	"
१८२३-२४	५८ ^३ / _४ "	३६ ^३ / _४	"
१८२४-२५	६० ^१ / _२ "	५३	"
१८२५-२६	५८ ^१ / _२ "	४१ ^१ / _२	"
१८२६-२७	३९ ^१ / _२ "	४३ ^१ / _२	"
१८२७-२८	२६ ^१ / _२ "	५२ ^१ / _२	"
१८२८-२९	२२ ^१ / _२ "	८०	"
१८२९-३०	१३ ^१ / _२ "	५२ ^१ / _२	"
१८३०-३१	८ ^१ / _२ "	६० ^१ / _२	"
१८३१-३२	८ ^१ / _२ "	४५ ^१ / _२	"
१८३२-३३	८ ^१ / _२ "	४२ ^१ / _२	"

एकंदर बीस वर्षांत किती फरक पडला हे वरील आंकड्यावरून कळेल. १८३३-३४ चे सुमारास वाकेच्या सामर्थ्याने मोठीं यंत्रे चालविण्याचे प्रथम कारखाने विलायतेस निघूं लागले, तेव्हांपासून सर्वच चक्र फिरले. त्यांच्या यंत्रसामर्थ्यापुढे आपल्या हस्तकौश-

ह्याने झालेले कापड टिकाव धरील असे दिसत नाही. तथापि जेथे जेथे धर्माच्या संबंधाने किंवा प्रचाराच्या संबंधाने कांहीं विशेष निग्रह किंवा प्रत्यवाय करून ठेवला आहे, तितक्या पुरते अजून या देशांत कापड तयार होत आहे. साधारणतः जेथे दोन पैशांत काम होणार आहे, तेथे चार पैसे दावे अशी बुद्धी कोणामही व्यवहारांत होत नाही. हे म्हणणे खरे आहे, तथापि हे जितके खरे आहे, तितकेच मानाने उंच ठेवलेल्या पदार्थांस हात लावणे असेल तर पायाखाली कांहीं घेऊन त्यावर उभे राहिले पाहिजे हेही लक्षण खोटे नाही. मुळीच सवड दिली नाही तर लोकांच्या हातून उद्योग तरी कसा व्हावा. विलायतेबरोबर अखेर धाव मारणे असेल तर यंत्रसामर्थ्यानेच मारली पाहिजे, हे खरे आहे. तथापि कांहीं काळपर्यंत ज्याप्रमाणे हल्लीं आवड, विशेष गुणाच्या संबंधाने नाही, परंतु केवळ लौकिक अनुकरणाने विलायती, मालावर जशी बसली आहे, तशी गांवठी मालावर बसल्यास कांहीं उद्योग करण्यास आवकाश मिळेल. या संबंधाने अन्य देशाच्या लोकांचे वर्तन पाहू जातां ते आपल्या प्रमाणे अर्थशास्त्राचे सिद्धांत घोकून कपाळास हात लावीत नाहीत. जो उद्योग आपल्या देशांत व्हावा, ज्या उद्योगाच्या संबंधाने देश स्वतंत्र असावा असे त्यांस वाटते, त्या उद्योगास उत्तेजन देण्याकरितां त्या तऱ्हेचा माल बाहेर देशांतून येतो त्यावर जबर जकात ठेवून तसा माल आपल्या मुलखांत तयार करितात. त्या जकातीच्या संबंधाने प्रथम थोडी बहुत ज्यास्त किंमत दावी लागते, तथापि ते लोक त्या तोऱ्याकडे विशेष पहात नाहीत. अमेरिकेची स्थिति याप्रमाणे आहे. विलायतेहून कापड तिकडे जाते त्यावर विशेष जकात त्यांनी ठेवली यामुळे अमेरिकेंत कापड तयार करण्याचा प्रथम उद्योग वीस वर्षांत सुरू झाला, हल्लीं निमा अधिक कापूस अमेरिकेंतील कारखान्यांत खपून कापड तयार होतें. फ्रान्स, बेलजम, वगैरे देशांतही याचप्रमाणे राज्यकारणी पुंशुष व्यवस्था करितात. विलसन साहेबानांनी १८६० साली विलायतेहून येणाऱ्या कापडावर

शेकडा पांच टक्के जकात होती ती दहा टक्के केली तेवज्या अवकाशांत मुंबईत सुताचे व कापडाचे कारखाने पुष्कळ निघाले, त्याची व्यवस्था सर्व प्रकारे नीट नाही तथापि ते कारखाने आनपर्यंत जीव धरून आहेत येवढेच नाही, परंतु जकात पुनः पूर्ववत् झाली तरी कारखान्यांची संख्या वाढत चालली आहे. हल्ली या कारखान्याचे कामी तीन कोट रुपये आपल्या लोकांचे भांडवल गुंतले आहे, व त्यावर २००००, मजुर लोकांचा निर्वाह होत आहे. सर्व वेळ स्वहिताकरिता इंग्लिश लोक जो आपणास यासंबंधाने बोध करितात की, आपण कारखान्यांच्या व यंत्रांच्या नादी लागू नये, फक्त माल पिकवून विलायतेस धाडवा, हाच आपला कृतार्थ व्यवहार संबधाने आहे, तो बोध तरा असे मानणे हे आपल्या स्वामिभक्तीस मोठे भूषण आहे, परंतु एकंदरीत यांत शहाणपणा नाही.

आपल्यास जी शस्त्रे व दारू लढाईच्या कामी उपयोगी पडतात तीं हवीं असलीं तर अन्य देशांत तीं आपल्यापेक्षां स्वस्त होतात, येवढ्याच कारणाने आपल्या देशांत तीं स्वतंत्र उत्पन्न करण्याचा उद्योग करू नये, असें कोण लक्षणेले ? ज्याप्रमाणे स्वतःच्या बचावाविषयीच्या तजविनीबद्दल केवळ पैश्या नुकसानीकडे पाहणे बराबर नाही, त्याचप्रमाणे आपल्या आत्माच्छादनाचा विचार आहे. याविषयी तरी निदान प्रत्येक मोठा देश स्वतःसिद्ध असावा हे जरूर आहे, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे हा विचार केवळ अर्थशास्त्राचा नाही. एकंदर राज्य कारण, व देश व्यवस्था, व सर्व राष्ट्ररूपी कुटुंबाचा प्रपंच या तिन्ही व्यवस्था पाहिल्या असतां यांतील गूढार्थ घ्यानांत येईल.

समाप्त.